

100

**Ереванский государственный университет
Факультет международных отношений**

АРНАК САРГСЯН

**КОНЦЕПЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ В ИСТОРИИ
ПОЛИТИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ**

(учебно-методическое пособие)

**Ереван/Изд. ЕГУ
2020**

**Yerevan State University
Faculty of International Relations**

ARNAK SARGSYAN

**THE CONCEPTS OF POLITICAL PARTICIPATION IN THE
HISTORY OF POLITICAL STUDIES**

(methodological manual)

**Yerevan/YSU Press
2020**

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ԱՌՆԱԿ ԳԵՈՐԳԻԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

«ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՈՒՍՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ»

(ուսումնասիրողական ձեռնարկ)

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2020

ՀՏԴ 32(075.8)

ԳՄԴ 66.1Գ73

Ս 259

*Հրատարակության է երաշխավորել ԵՊՀ
միջազգային հարաբերությունների
ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը:*

Մասնագիտական խմբագիր՝

քաղաքական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Փ. Ենգոյան

Գրախոսներ՝

քաղաքական գիտ. դոկտոր, դոցենտ Խ. Ս. Գալստյան

քաղաքական գիտ. թեկնածու Ա. Մ. Դավթյան

Սարգսյան Առնակ Գեորգիի

Ս 259

Քաղաքական մասնակցության հայեցակարգերը քաղաքական ուս-
մունքների պատմության շրջանակներում: Ուսումնամեթոդական
ձեռնարկ/ Ա. Գ. Սարգսյան: -Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2020, 78 էջ:

«Քաղաքական մասնակցության հայեցակարգերը քաղաքական ուս-
մունքների պատմության շրջանակներում» ուսումնամեթոդական ձեռնար-
կում ներկայացված են դասախոսության նպատակն ու խնդիրները, քաղա-
քական մասնակցության հիմնահարցերին վերաբերող մասնագիտական
գրականությունը: Աշխատության մեջ ուսումնասիրվում են քաղաքական
մասնակցության տեսահայեցակարգային մոտեցումները քաղաքական
մտքի պատմության տարբեր շրջափուլերում, դիտարկվում է քաղաքական
մասնակցության տեսակիրառական նշանակությունը արդիականացման
փուլում: Այս առումով ուսումնամեթոդական ձեռնարկը կարող է օգտակար
լինել ինչպես քաղաքական մասնակցության տեսական, այնպես էլ գործնա-
կան հետազոտության տեսանկյունից:

Ձեռնարկը նախատեսված է բուհերի ուսանողների և քաղաքական մաս-
նակցության հիմնահարցով զբաղվող մասնագետների համար:

ՀՏԴ 32(075.8)

ԳՄԴ 66.1Գ73

ISBN 978-5-8084-2443-2

© ԵՊՀ հրատ., 2020

© Սարգսյան Ա. Գ., 2020

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....7

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ 11

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ..... 13

ԹԵՄԱ ԱՌԱՋԻՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

ՏԵՍԱՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆՏԻԿ

ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ 15

ԹԵՄԱ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ

ԱՐԵՎՄՏԱԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ.....21

ԹԵՄԱ ԵՐՐՈՐԴ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

ՏԵՍԱՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄՆԵՐԸ ՆՈՐ ԵՎ

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՄՏՔԻ ԴԻՍԿՈՒՐՍՈՒՄ.....30

ԹԵՄԱ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԻՐԱՌԱԿԱՆ

ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 41

ԹԵՄԱ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ

ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՓՈԽԼՈՒՄ.....56

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 71

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Քաղաքական մասնակցության հայեցակարգերը քաղաքական ուսմունքների պատմության շրջանակներում» դասընթացը մշակվել է Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի ուսումնամեթոդական խորհրդի և քաղաքական գիտության պատմության և տեսության ամբիոնի կրթական ծրագրերի դրույթներին համապատասխան:

Քաղաքական մասնակցության հայեցակարգերը՝ քաղաքական ուսմունքների պատմության դասընթացի շրջանակներում, միջազգային հարաբերությունների, քաղաքագիտություն մասնագիտությունների առանցքային թեմաներից է, քանի որ քաղաքացիների կամարտահայտման ձևը հասարակարգերի գործառնության առանցքային սկզբունքն է, որի միջոցով տեղի է ունենում քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացին քաղաքացիների ներգրավվածությունը, որը, ի դեպ, պատմության տարբեր շրջափուլերում դրսևորվել է նշանակալի փոփոխություններով՝ համապատասխանեցվելով հասարակության կեցությանը և մտածողությանը: Դասընթացը նպաստում է ուսանողների ընդհանուր զարգացմանը, մտահորիզոնի ձևավորմանը, ծանոթացնում պատմության տարբեր փուլերում քաղաքական կամքի դրսևորման օրինաչափություններին, դեպի արդիականացում տանող իրավիճակին և հիմնախնդիրների լուծմանը:

Դասընթացի շրջանակներում ներառվող հիմնախնդիրների հետազոտությունը ոլորտի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետների գործունեության տիրույթում է: Քաղաքական մասնակցության հիմնախնդիրները դեռևս անտիկ ժամանակ-

ներից եղել են տարբեր տեսաբանների և մտածողների ուշադրության կենտրոնում: Միշտ եղել է այն հարցադրումը, թե ով պետք է ղեկավարի պետությունը: Այդ խնդրի վերաբերյալ առանձին մտքեր առկա էին դեռևս անտիկ շրջանի մեծ փիլիսոփաների և քաղաքական մտածողների (Սոլոնի, Հերակլիտեսի, Դեմոկրիտեսի, Սոկրատեսի, Պլատոնի, Արիստոտելի և ուրիշների աշխատություններում): Ըստ այսմ՝ կարևորվում է տարբեր հանրույթների, անհատների՝ քաղաքական կյանքին ներգրավվելու առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը, գիտակցության մակարդակի և գործողությունների դրսևորումները, քաղաքական մասնակցության և չմասնակցության պատճառների հիմքերի բացահայտումը: Ուստի արդիականացման փուլում հասարակության փոխակերպման շնորհիվ հետզհետե ավելի են տարածվում նաև ոչ կոնվենցիոնալ մասնակցային գործողությունները, որոնք հիմնականում վկայում են հասարակության քաղաքացիական գիտակցության բարձր մակարդակի մասին: Արդի դարաշրջանում ոչ կոնվենցիոնալ մասնակցային գործողությունները ժողովրդավարական քաղաքական համակարգերի կայուն գործառնության հիմքն են, քանի որ դրանց միջոցով է ապահովվում քաղաքացիների ազատ կամարտահայտման և սեփական կյանքը տնօրինելու սկզբունքները: Ըստ այդմ՝ գնալով ավելի է մեծանում պատմության տարբեր ժամանակահատվածներում որոշումների ընդունման գործընթացում մարդկանց ներգրավվելու փորձերի բացահայտումը, համեմատական վերլուծություններ կատարելը՝ հիմնվելով տեսահայեցակարգային մոտեցումների վրա:

Այսպես, արագ փոփոխվող աշխարհում բնականաբար փոխվում են քաղաքական դաշտի իրավական և ոչ իրավական

կազմակերպչական մեխանիզմները, և այդ փոփոխությունները հաշվի են առնում քաղաքագիտության մեջ քաղաքական մասնակցության հասկացութային և բովանդակային մեկնաբանության նորարարական տարբերակների անհրաժեշտությունը: Ըստ այսմ՝ հասարակության արդիականացման գործընթացը նպաստեց ինչպես կոնվենցիոնալ մասնակցային ձևերի խորը ուսումնասիրությանը, այնպես էլ հասարակության քաղաքական կյանքում մասնակցության որոշ ձևերի ի հայտ գալուն և զարգացմանը, որոնք ներկայումս հասարակական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված գործողություններում ավելի շատ են տարածված, որոնց վերաբերյալ գիտական հրապարակումները դեռևս սակավաթիվ են հայրենական քաղաքագիտության մեջ: Այս առումով քաղաքական մտքի պատմության շրջանակներում քաղաքական մասնակցության հայեցակարգային հիմքերը և տեսամեթոդաբանական մոտեցումները ժամանակի ընթացքում վերածվել են ինչպես քաղաքական մտքի զարգացման անհրաժեշտ բաղադրատարրերի, այնպես էլ քաղաքական մտածողության դրսևորման տեսական մոդելների, որոնք աստիճանաբար իրենց տեղն են գտնում ժամանակակից քաղաքական գիտության մեջ:

Համաշխարհայնացման պայմաններում քաղաքական մասնակցության հիմնախնդիրներին նվիրված ուսումնասիրությունները հատկապես լայն թափ են առնում արևմտյան քաղաքագիտական դպրոցի՝ ժողովրդավարական կառավարման տեսության տարբեր ներկայացուցիչների (Լ. Միլբրեթ, Մ. Գոել, Վ. Լամ, Հ. Մաքկլոսկի, Ս. Հանթինգթոն, Ջ. Նելսոն, Գ. Ալմոնդ, Ռ. Դալ, Ս. Վերբա, Ն. Նայ և ուրիշներ) կողմից, որոնք առաջ էին քաշել ինչպես քաղաքական մասնակցության

իրականացման չափորոշիչները, գործառնական առանձնահատկությունները, այնպես էլ քաղաքական մասնակցության այլ ձևերի իրավաչափ կիրառումը:

Այսպիսով՝ քաղաքական մտքի պատմության դասընթացի խնդիրն է՝ պատմական անցյալում ստեղծված քաղաքական գաղափարների, հայեցակարգերի և ուսմունքների ձևավորման, զարգացման, հասարակարգերի քաղաքական կեցության և արդիականացման շրջանակներում բացահայտել և ներկայացնել դրանց փոխգործակցության և նկարագրողական բնույթը: Ուստի կարևոր են քաղաքական մտքի տեսության ուսումնասիրությունը, ի մասնավորի քաղաքական մտքի հիմնական գործոնների էության ու ընդհանրության վերլուծությունը, ինչպես նաև այդ գործընթացի կրկնվող մոդելների բացահայտումը ժողովրդավարական զարգացման հեռանկարների ուղենշման համար:

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

«Քաղաքական մասնակցության հայեցակարգերը քաղաքական ուսմունքների պատմության շրջանակներում» դասընթացի նպատակն է.

1. դասընթացի շրջանակում ուսումնասիրել «Քաղաքական մասնակցություն» հասկացությունը, բացահայտել քաղաքական մասնակցության դրսևորման առանձնահատկությունները քաղաքական մտքի պատմության շրջանակներում, ուղենշել քաղաքական մասնակցության հիմնախնդիրները հասարակության կերպափոխման փուլերում: Այդ հիմնախնդիրների վերլուծությունը հնարավորություն կտա ձևավորել քաղաքական մասնակցության մշակույթի կայացման ընթացակարգերը և վերհանել քաղաքական մասնակցության ձևերի դրսևորումները քաղաքական մտքի պատմության զարգացման համատեքստում:
2. Կոնկրետ տեսահայեցակարգային նյութերի հիման վրա ցույց տալ քաղաքական կյանքի մասնակցության օրինաչափությունները, ներկայացնել անցած դարաշրջաններում պետության, քաղաքականության մասին ձևավորված առավել կարևոր տեսական հայեցակարգերի ընդհանուր բովանդակությունը, ուսանողների մոտ ձևավորել քաղաքական իրականության վերլուծության գործնական հմտություններ:
3. Դասընթացի՝ քաղաքական մասնակցությանը վերաբերող թեմաները կնպաստեն ապագա մասնագետի քաղաքակիրթ քաղաքական դիրքորոշման ընկալումների տեսական և գործնական շրջանակների ձևավորմանը:

Ապագա մասնագետին կհաղորդի քաղաքական մասնակցության տեսական և գործնական կիրառության գիտելիքներ, որոնք հիմք կծառայեն հասարակական հարաբերությունների տարբեր բնագավառներում որոշումների ընդունման, զարգացման քաղաքականության միտումների ըմբռնման, պետության քաղաքական կուրսի վերաբերյալ համապատասխան հմտություններ ձեռք բերելու և կատարելագործելու համար:

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

«Քաղաքական մասնակցության հայեցակարգերը քաղաքական ուսմունքների պատմության շրջանակներում» դասընթացում առաջադրվում են հետևյալ խնդիրները.

- Ուսումնական ձեռնարկով և դասախոսություններով համալիր ներկայացնել քաղաքական մտքի տեսությունների ձևավորման ու զարգացման օրինաչափությունները, դրսևորման եղանակները, քաղաքական մասնակցության ձևերը:
- Բացահայտել քաղաքական մասնակցության հիմնախնդրի ուսումնասիրման տեսական հիմքերը քաղաքական մտքի պատմության տարբեր շրջափուլերում:
- Վերհանել քաղաքական մասնակցության չափորոշիչներ, որոնց կիրարկումը կհանդիսանա ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի կայացման սկզբունք:
- Դիտարկել հասարակական-քաղաքական կյանքին մասնակցության և չմասնակցության պատճառները, ինչպես նաև քաղաքական գործընթացներում դրանց ազդեցությունը:
- Բացահայտել քաղաքական մասնակցության դրսևորման առանձնահատկություններն ու հիմնավորել հասարակական-քաղաքական կյանքում դրանց ներդրման անհրաժեշտությունը:
- Առանձնացնել մասնակցության ինստիտուցիոնալացման հիմնախնդիրները քաղաքացիական հասարակության մեջ: Ձևավորելով քաղաքական ինքնություն՝ հե-

տաքրքրություն առաջացնել հասարակական-քաղաքական իրողությունների և գործընթացների նկատմամբ:

- Ժողովրդավարական զարգացման հեռանկարների ուղենշման համար բացահայտել վերջինիս հիմնական գործոնների էությունն ու ընդհանրությունը:
- Տեսական մտածողություն դրսևորել քաղաքական մասնակցության հիմնահարցերի վերաբերյալ:
- Համեմատական քաղաքագիտության կիրառական և մեթոդաբանական գործիքակազմով ընտրել և մատնանշել այն իրողությունները, որոնք անհրաժեշտ են քաղաքական մասնակցության տեսահայեցակարգային մոտեցումները հիմնավորելու համար:
- Ներկայացնել քաղաքական համակարգի ժողովրդավարացման համատեքստում մասնակցային մշակույթի ամրապնդման գործոնները որպես մասնակցության ինստիտուցիոնալացման կարևոր նախադրյալներ:

ԹԵՄԱ ԱՌԱՋԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՏԵՄԱՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆՏԻԿ
ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ

Քաղաքական կյանքին մարդկանց մասնակցությանը ուշադրություն են դարձրել դեռևս վաղ քաղաքակրթության շրջանում, երբ հասարակական կյանքի կազմակերպման հիմնահարցը քաղաքագիտության ուսումնասիրության տիրույթում էր: Հետևաբար քաղաքական մասնակցությունը քաղաքագիտության ուսումնասիրության հիմնական հասկացություններից է, և տարբեր ժամանակներում մի շարք տեսաբաններ այն մեկնաբանել են այլ մոտեցմամբ:

Այսպես, ժամանակակից հասարակական-քաղաքական փոխակերպումների արդյունքում մասնակցության հիմնախնդրի տեսական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքական կյանքին մարդկանց ներգրավվածության ձևերն ու սկզբունքները աստիճանաբար փոփոխության են ենթարկվում, վերանայվում են իշխանության իրականացման ավանդական գործիքակազմն ու պատկերացումները: Այս դիտանկյունից համաշխարհայնացման պայմաններում գործնական քաղաքականության տեսանկյունից անհրաժեշտ է կարևորել անցյալի՝ անտիկ ժամանակաշրջանից սկսած, գաղափարական դրույթները, քաղաքական դիրքորոշումների ուսումնասիրությունը: Ոստի մերօրյա իրողություններում պետական կարգի, կառավարման օրինաչափությունների համարժեք գնահատման տեսանկյունից, առավել հրատապ է դառնում քննել քաղաքական անցյալը, առանց որի ներկա փուլը գոյություն ունենալ չի կարող: Այս և այլ հիմնադրույթների, հիմնա-

հարցերի իրավաչափ ապահովումը հանգեցնում է հին հունական քաղաքական փիլիսոփայության համընդգրկուն ուսումնասիրությանը:

Աթենքի հռչակավոր քաղաքական գործիչ և օրենսդիր Սոլոնը իր օրենսդրական գործունեության ընթացքում ձգտում էր գործնականում կիրառել «չափի և արդարության» սկզբունքները: Այս առումով էլ հիմնվում էր հետևյալ երկու կարևոր դրույթների վրա. իշխանությունը պետք է վստահել արժանի և պետական գործերին իրազեկ քաղաքացիներին, և ժողովուրդը ինքը պետք է տնօրինի իր ճակատագիրը: Այսինքն՝ ղեկավարման գործը պետք է ստանձնեն կրթություն, կառավարման որոշակի փորձ ունեցող անձինք, իսկ ժողովուրդը օրենքները գերակա համարելով պետք է իրացնի իր ազատ կամարտահայտման սկզբունքը:

Հույն փիլիսոփաներ և քաղաքական մտածողներ Հերակլիտեսը և Դեմոկրիտեսը մասնակցության վերաբերյալ ևս արտահայտել են իրենց մտեցումները: Հերակլիտեսը կառավարման ազնվապետական ձևի կողմնակից էր: «Օրենքը հենց մեկի կամքին ենթարկվելն է»: Սակայն մեկի կամքը կարող է օրենք դառնալ այն դեպքում, երբ արտահայտում է հասարակության կամքը: Ի տարբերություն Հերակլիտեսի՝ Դեմոկրիտեսը ժողովրդավարությունը դիտում էր որպես ազատ կամքի արտահայտում, որը գործնականում տեղի է ունենում համակարծության միջոցով: Ուստի որքան մարդիկ ակտիվորեն մասնակցեն համատեղ գործողություններին, այնքան ավելի արագ ձեռք կբերվի համախոհություն: Այսինքն՝ պետական կառավարման ձևի լավագույն դրսևորումը նա համարում էր ժողովրդաիշխանությունը, սակայն գիտակցում էր, որ ընտրությունների ժողովրդավարական ընթացակարգը, այնուամեն-

նայնիվ, չի երաշխավորում, որ կընտրվեն լավագույնները: Դեմոկրիտեսը ևս, ինչպես և Պյութագորասականները, պաշտպանում էր «ոսկե միջինի», «պատշաճ չափի» սկզբունքը՝ այն համարելով քաղաքացիների համընդհանուր բարիքի ապահովման նախապայման: Հին հունական փիլիսոփա Դեմոկրիտեսը պնդում էր, որ մարդու գործողությունները վկայում են անհատի բարոյական նկարագրի մասին: Ինչպես Սոկրատեսը, այնպես էլ Դեմոկրիտեսը նշում էր, որ ոչ նպաստավոր գործողությունների արդյունքը գիտելիքի պակասի հետևանք է. «Սխալի պատճառը չիմացությունն է»: Այս առումով, ինչպես Դեմոկրիտեսը, այնպես էլ Հերակլիտեսը անհատական հատկանիշների համակարգը կարևորելով՝ քաղաքացիներին բաժանում է «փոքրաթիվ լավագույնների» և «բազում վատագույնների», պնդելով՝ «մեկն ինձ համար արժե տասը հազար», եթե նա լավագույն է: Հերակլիտեսը որպես տիեզերական լոգոսի գաղափարը (որի հիմքում ընկած է աստվածային օրենքի սկզբունքը) կարևորող տեսաբան, առաջնայնությունը տալիս էր «հավերաժական փառքի» իրագործմանը, երբ մարդկային օրենքը զուգակցվում է աստվածային օրենքից, որն էլ հանդիսանում է դրական իրավունքի աղբյուրը:

Սոկրատեսը ևս դեմ չէր ժողովրդավարությանը, այլ բացասաբար էր վերաբերում վիճակահանությամբ ընտրված անձանց՝ ծաղրելով «մեծագույն նվաճում» համարվող աթենական ժողովրդավարությանը, որը բաղկացած էր կոշկակարներից, դարբիններից, հողագործներից, առևտրականներից և ուրիշներից: Իսկ Պլատոնը գտնում էր, որ ոչ թե ամբոյւը, այլ լավագույնները՝ ընտրյալները, պետք է ղեկավարեն պետությունը: Արիստոտելը, հակադրվելով Պլատոնին, նշում էր, որ յուրաքանչյուր ոք, ով օժտված է ինելամտությամբ, վճռականությամբ

և փիլիսոփայի հմտությամբ, կարող է մասնակցել հասարակության կառավարմանը: Ըստ Արիստոտելի՝ քաղաքականությունը պետք է ստեղծի այն, ինչ անհրաժեշտ է «լավ կյանք» ունենալու, համընդհանուրի բարօրություն ապահովելու, հասարակության մեջ հակասությունները կարգավորելու համար: Նրա կարծիքով՝ քաղաքականությունը մարդկանց միջև շփման յուրահատուկ ձև է, որն ապահովում է առանձին մարդկանց փոխհարաբերությունը պետության և ամբողջ հասարակության հետ: Ըստ Արիստոտելի՝ մարդը ունի իշխելու և ենթարկելու պահանջունքներ:

Ինչպես Սոլոնը, Պյութագորասականները հստակեցրին «պատշաճ չափ» և «համաչափություն» սկզբունքները՝ որպես իրավական հավասարության գաղափարի ձևավորման ու հաստատման գործոն: Ի տարբերություն նախորդ մտածողների՝ նրանք փորձում էին «պատշաճ չափ» սկզբունքը տարածել ոչ թե առանձին, այլ բոլոր մասնավոր գործողությունների վրա: Պյութագորասը կառավարման ազնվապետական ձևի՝ «փոքրագույն լավագույնների» կողմնակից լինելով, հիմնվում էր «ոգու ազնվականության» գաղափարի վրա: Այսինքն՝ ազնվական լինելու չափանիշը համարվում էր ոչ թե ազնվագարմությունը, այլ դաստիարակությունն ու գիտելիքը: Բացի այդ, Պյութագորասականները կառավարման ազնվապետական ձևի կողմնակից էին նաև այն պատճառով, որ քչերն են օժտված կառավարելու ունակությամբ: Հետևաբար խելամիտ չէ ոչ միայն ենթարկվել ցանկացած մեկին, այլև «ամբոխի կարծիքին»: Ի հակադրություն Պյութագորասականների, աթենական ժողովրդավարության առաջնորդ Պերիկլեսը ժողովրդաիշխանության հաստատումը իրավամբ համարում էր Աթենքի առանցքային ձեռք բերումը: Աթենքի հզորության նա-

խապայման էր համարում պետական կարգը՝ ժողովրդավարությունը: Եվ վերջինիս կարևոր սկզբունքներից էր համարում, որ մարդիկ զբաղվում են ինչպես մասնավոր, այնպես էլ հասարակական գործերով: Հաջորդ կարևոր նախադրյալը համապետական խնդիրների հրապարակային քննարկում կազմակերպելն էր: Փոխարենը, ինչպես նշել էինք, Սոկրատեսը ծաղրում և անարդյունավետ էր համարում աթենական ժողովրդական ժողովի քաղաքական գործունեությունը: Հարկ է նշել, որ ժողովրդավարության սոկրատեսյան քննադատությունը ուղղված էր ոչ թե դրա՝ քաղաքական այլ ձևով փոխարինմանը, այլև կառավարման տվյալ ձևի կատարելագործմանը:

Այսպիսով, հին հունական քաղաքական մտքի տեսության մեջ իրավունքի և օրենքի հիմնական նշանակությունը դրսևորվում էր պոլիսային ինստիտուտների կայացման շրջանակներում: Տեսաբանների գաղափարները ինչպես օրենքի և իրավունքի հարաբերակցության, պետական կառույցի և կառավարման ձևերի բնութագրման, այնպես էլ սոցիալական արդարության հաստատման տեսանկյունից՝ իբրև հասարակության արդյունավետ գործառնման նախապայման, հիմք հանդիսացան քաղաքական մտքի զարգացման և ուղենշման համար:

Գիտամեթոդաբանական հիմք ունի նաև այն սկզբունքը, որ արդյունավետ գործառնող պետական կարգին հասնելու ճանապարհը ինչպես գոյություն ունեցող պետական համակարգերի ուսումնասիրությունն է, այնպես էլ պատմության տարբեր փուլերում պետության կառավարման օրինաչափությունների, ժողովրդի ներգրավվածության վերաբերյալ տարբեր տեսաբանների քաղաքական մտածողության ըմբռնումն է:

Ուստի հին հունական քաղաքական ուսմունքը կարևոր դերակատարում ունեցավ ոչ միայն միջնադարյան, այլև՝ նոր և նորագույն ժամանակների իրավաքաղաքական մտքի զարգացման գործում:

ԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ

1. Ուսումնասիրել անտիկ ժամանակաշրջանի քաղաքական կյանքի ներգրավման գաղափարական դրույթները:
2. Գնահատել հին հունական փիլիսոփայության տեսանկյունից քաղաքական դիրքորոշումների օրինաչափությունները:
3. Համակարգել անտիկ դարաշրջանի այն տեսահայեցակարգային ըմբռնումները, որտեղ ներկայացվում են դեկլարաման գործը ստանձնելու չափանիշները:
4. Համեմատական վերլուծությամբ ներկայացնել պետական կառավարման դրսևորման լավագույն ձևերը:
5. Բնութագրել հին հունական քաղաքական մտքի տեսության մեջ կառավարման ձևերի քննադատական հայեցակետերը:

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԹԵՄԱՆԵՐ

1. Հին հունական քաղաքական ուսմունքը իրավաքաղաքական մտքի զարգացման գործում:
2. «Չափի և արդարության» սկզբունքները քաղաքական մասնակցության տեսանկյունից:
3. Համընդհանուրի բարօրություն ապահովելու հունական փիլիսոփայությունը:
4. Քաղաքական գործունեության տեղաշարժերը անտիկ փուլում:

ԹԵՄԱ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ
ԱՐԵՎՄՏԱԵՎՐՈՂԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջնադարյան ժամանակահատվածի քաղաքական տեսությունը ընդգրկում էր ներքոհիշյալ երեք հիմնական պատմական փուլերը: Առաջինը՝ վաղ ֆեոդալականն է (V-դարի վերջ-XI դարի կես), ֆեոդալիզմը դրսևորվում էր որպես նոր սոցիալ-տնտեսական կազմավորում. այս փուլի շրջանակներում պետականությունը նախ կազմակերպվում է խոշոր, բայց շատ վատ ինտեգրված միապետությունների մեջ: Երկրորդ փուլը՝ ֆեոդալական համակարգի ամբողջական զարգացման ժամանակն է (XI դարի կեսից-XV դարի վերջ). այս ժամանակաշրջանին բնորոշ էին կենտրոնացված ունեցվածքային ներկայացուցչական միապետությունները: Երրորդը՝ ուշ միջնադարը (XV դարի վերջ-XVII դարի սկիզբ), անկման ժամանակահատվածը, ֆեոդալիզմի անկումը և կապիտալիստական - հասարակական հարաբերությունների առաջացումը, որով վերջին փուլը դրսևորվում է որպես բացարձակ միապետություն: Ֆեոդալական հասարակության զարգացման փուլային բնույթը շատ առումներով կանխորոշեց միջնադարյան եվրոպական քաղաքական և իրավական մտքի առանձնահատկություններն ու շարժընթացը: Վերոհիշյալի մասին է փաստում նաև քրիստոնեական կրոնի և Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու ծայրահեղ ուժեղ ազդեցությունը: Ինչպես հասարակական կյանքի յուրաքանչյուր ոլորտ գտնվում էր հոգևորականների ձեռքում, այնպես էլ բոլոր գիտությունները մեկնաբանվում էին որպես աստվածաբանության կիրառական ճյուղ, պնդում էին, որ կառավարողների ուժը գալիս է եկեղեցուց, և նրանք այդ իշ-

խանությունը ստացել են ուղղակիորեն Աստուծուց: Հետևաբար քրիստոնեական կառավարողների անվերապահ պարտականությունն է հնազանդվել քրիստոնեական եկեղեցու ղեկավարին՝ Բարձրալին:

Իշխանության տիրելու խնդրի լուծման ուղղին էր առաջարկում Օգոստինոս Երանելին, որը հաստատում է պետության նկատմամբ եկեղեցու սկզբնական առաջնահերթությունը: Օգոստինոսը անընդունելի է համարում Կիկերոնի (Ցիցերոնի) կողմից պետությանը տրված սահմանումը՝ որպես մարդկանց «ընդհանուր գործ»: Օգոստինոսը նշում էր, որ այն չի համապատասխանում ոչ միայն երկրային պետությանը, այլև հռոմեական պետության գաղափարին: Իշխանության և պետության առաջացումը նա մենաբանում էր «պայմանագրային տեսության» գաղափարով: Իշխանության ենթարկումը հիմնված պայմանագրային տեսության սկզբունքի՝ այն է համաձայնության վրա, ենթադրում էր քաղաքական ազատության առկայություն: Համաձայն Օգոստինոսի՝ մարդկային համակեցության ցանկացած դրսևորում անհրաժեշտ է, որ հիմնված լինի իրավունքի՝ արդարության մարմնավորման վրա: Իսկ իրական (ճշմարիտ) արդարությանը Աստված է, աստվածային օրենքին ենթարկվելը: Այս առումով Օգոստինոսը բռնակալ է համարում ոչ միայն անարդար կառավարչին, այլև անարդար ժողովրդին: Այսինքն, այն պետության մեջ որտեղ խախտվում է արդարության չափանիշը՝ վերջինս դատապարտված է կործանման: Եվ հակառակը, եթե պետության մեջ և՛ կառավարողները, և՛ ժողովուրդը հետևում են իրավունքի և արդարության պահպանման գաղափարին, ապա պետական կառավարման բոլոր ձևերն էլ համարվում են ընդունելի: Օգոստինոսի կարծիքով Աստուծուն երկրպագելը վեր է ցանկա-

ցած օրենքից և իրավունքից, ինչպես նաև «երկրային աշխարհը» նվաճելուց: Ըստ այսմ չափազանց վտանգավոր է համարում «իշխանատենչությունը»՝ նշելով, որ այն խանգարում է իշխողներին իրականացնելու Աստծու կամքը երկրային իշխանության վրա:

Միջնադարի եկեղեցական գաղափարախոսության ամենաակնառու դրսևորողներից է նաև գիտնական-աստվածաբան Թոմաս Աքվինացին: Մի շարք այլ հարցերի հետ մեկտեղ, Թ. Աքվինացին զբաղվել է պետության, օրենքի և իրավունքի վերաբերյալ հարցերով: Դրանք քննարկվում են «Իշխողների կառավարման մասին» աշխատության մեջ, «Փիլիսոփայության հանրագումար» և «Աստվածաբանության հանրագումար» տրակտատներում: Թոմաս Աքվինացին իրավաբանական ուսմունքում համադրում է Արիստոտելի, Կիկերոնի, ստոյիկների, Օգոստինոսի և այլոց տեսահայեցակարգային ըմբռումները:

Իր աշխատություններում գիտնական-աստվածաբանը, մասնավորապես, հիմնվում է Արիստոտելի՝ մարդու քաղաքական էության, բնական և մարդու կամքով հաստատված իրավունքների, քաղաքացիների իրավական հավասարության, կառավարման ձևերի մասին ուսմունքների վրա: Թոմաս Աքվինացին Արիստոտելից ընդունեց այն միտքը, որ մարդն ըստ էության «քաղաքական էակ է»: Նախասկզբնական վիճակում մարդիկ պետության մեջ միավորվելու և ապրելու ցանկություն ունեին: Այս բնական պատճառով է, որ առաջանում է քաղաքական համայնք (պետություն): Պետականություն հաստատելու կարգը նմանեցնում է Աստծո կողմից աշխարհի ստեղծմանը: Պետականության նպատակը «ընդհանուր բարիքն» է՝ պայմաններ ապահովելով պատշաճ, լավ

կյանքի համար: Ըստ Թ. Աքվինացու՝ այս նպատակի իրագործումը ենթադրում է ինչպես ֆեոդալական դասի հիերարխիայի, այնպես էլ իշխանությունում և հարստության մեջ գտնվող անձանց արտոնյալ դիրքի պահպանում, գյուղացիների, փոքր արհեստավորների և առևտրականների քաղաքականության ոլորտից բացառություն, յուրաքանչյուրի կողմից աստվածային սահմանված պարտականության պահպանում՝ ինչպես պետությունը ղեկավարողները, այնպես էլ ժողովուրդը երկնային կառավարչին անվերապահ հնազանդվելը:

Որպեսզի ապացուցվի աշխարհիկության նկատմամբ հոգևոր ուժի գերակայությունը՝ Թ. Աքվինացին ներկայացրեց պետական իշխանության հետևյալ երեք կետերի (տարբերի) տարբերակումը՝ էություն, ձև (ծագում), օգտագործել:

1. էությունը-գերիշխելու և ենթարկվելու հարաբերություններն են, որոնք հաստատված են Աստծո կողմից և անփոփոխ են:
2. Ձևը կամ ծագումը-նկատի ունեն իշխանության վարչական կառուցվածքը, ստացման եղանակը, որոնք կախված են կառավարողից և փաստորեն չեն բացառում խախտումները:
3. Օգտագործումը-իշխանության իրականացման եղանակները, որոնք նույնպես կարող են աղավաղվել կառավարողի կողմից:

Ստացվում է, որ իշխանությունը (նաև եկեղեցու իշխանությունը) աստվածային կամքի դրսևորումն է, սակայն առանձին կառավարողների կողմից կարող են խախտվել դրա ձևն ու օգտագործումը, ինչպես նաև կարող են խախտվել Աստծո պատգամներն ու եկեղեցու պատվիրանները: Ըստ Թ. Աքվինացու այդպիսի կառավարողների նկատմամբ հնարավոր է ժո-

դովրդի դիմադրությունը և եկեղեցու թույլտվությունը: Այլ կերպ ասած՝ ինչ չափով իշխանությունների գործողությունները շեղվում են Աստծո կամքից, որքան դրանք հակասում են եկեղեցու շահերին, այդքանով էլ հպատակները իրավունք ունեն դիմադրություն ցույց տալ այդ կարգի գործողություններին: Պայքարը իշխանության օգտագործման դեմ է, այլ ոչ թե էության, որովհետև էությունը միշտ մնում է աստվածային: Բայց որպեսզի այդ իշխանությունը բռնակալության չվերածվի, ուստի առաջանում է կառավարման խառը ձևը, որը պետք է զուգակցի ազնվապետական ու ժողովրդավարական տարրերը: Բայց բոլոր դեպքերում իշխանությունը պետք է սահմանափակվի և կարգավորվի իրավունքով: Կարևոր է նաև այն, որ Թ. Աքվինացին առաջ է քաշում դիմադրություն ցույց տալու իրավունքը բռնակալության պայմաններում: Օրինակ, ժողովրդի կողմից օրինավոր միջոցներով բռնակալին գահազրկելը համարում է արդար, ի տարբերություն սպանության, որը նրա կարծիքով մահացու մեղք է: Թ. Աքվինացու ուսմունքը հիմնված է աշխարհի աստվածային ծագման գաղափարի վրա և այդ կանխադրությամբ համակված է պետության և իրավունքի մասին նրա ունեցած պատկերացումներով:

Մարսիլիոս Պաղուացին իր «Խաղաղության պաշտպանը» տրակտատում զարգացնում է «Ժողովրդական ինքնիշխանության» գաղափարը, ըստ որի՝ ինքնիշխան ժողովուրդը բարձրագույն օրենսդիրն է և պետության միակ ուժը: Նա փաստացի եվրոպական քաղաքական մտքում առաջինն էր, որը տարբերակում էր օրենսդիր և գործադիր իշխանությունները: Ժողովուրդը, ըստ իրենց հայեցակարգի, գործադիր իշխանության իրականացումը պետք է վստահի կառավարությանը (տիրակալին): Մ. Պաղուացու կողմից պետական իշ-

խանության հայեցակարգի կարևոր կետը դրա վրա կաթուղիկ եկեղեցու գերիշխանության վճռական ժխտումն էր: Ընդհակառակը, պետությունը, աշխարհիկ իշխանությունները պետք է վերահսկեն եկեղեցու գործունեությունը:

Օրենսդիր իշխանությունը միշտ էլ պատկանում է ժողովրդին, ժողովուրդն է հաստատում իր համար ընդունելի կառավարման ձևը: Հարկ է նշել, որ կառավարման այս կամ այն ձևը նա չէր համարում առաջնային հարցը: Այլ այն, որ ընտրովի իշխանությունը միշտ էլ ավելի լավն է, քան ոչ ընտրովին: Մարսիլիուս Պաղուացին կարծում էր, որ պետական իշխանության աղբյուրը, գերագույն օրենսդրական իշխանության սուբյեկտը (որը միայն պատկանում է Աստծուն) ժողովուրդն է՝ քաղաքացիների ընդհանրությունը կամ նրա մեծամասնությունը: Ի հավելումն նշենք, որ ժողովուրդն է իշխանության միակ կրողը և գերագույն օրենսդիրը: Հետևաբար պետության մեջ առանցքային է ոչ թե միապետի, այլն օրենքի գերակայության սկզբունքը: Ժողովրդի օրինաստեղծ կամքը երկրային արդարության գերագույն արտահայտումն է: Այս առումով Մարսիլիուս Պաղուացին նշել է, որ ճիշտ չէ այն ըմբռնումը, որ ժառանգական միապետն ավելի շատ է հոգում պետության մասին և ապահովում քաղաքացիների բարօրությունը, քան ընտրվածը: Ուստի կարելի է նշել ճիշտ հակառակը: Ընտրված միապետը կառավարում է ավելի մեղմ՝ ապահովելով օրենքի գերակայության սկզբունքը, քանի որ ժողովրդի կողմից ընտրվում է լավագույնը: Այսպես, եթե ժառանգական միապետությունում ժողովուրդը ենթակվում է հիմնվելով ավանդույթի նորմերին, ապա ընտրովի մարմնի գործառնման պարագայում կարևոր տեղ է զբաղեցնում անհատի՝ ընտրվողի

բարոյական հատկանիշների և արժանիքների ամբողջությունը:

Կառավարման միապետական կարգի կողմնակիցն էր նաև իտալացի հանրահայտ բանաստեղծ, քաղաքական մտածող Ալիգիերի Դանտեն: Նա նշում էր, որ այն ինչ ծառայում է միասնական նպատակին՝ ամբողջության համար, պահանջում է կառավարող մեկ սկիզբ: Ուստի մարդու մոտ իշխում է միասնական բանականությունը. տանը՝ տանուտերը, պետության մեջ իշխանը, քանի որ ժողովուրդը բարեկեցության հասնում է համախմբման և միասնականության միջոցով, այն կարող է իրականացնել միապետը: Ինչպես Մ. Պաղուացին այնպես էլ Ա. Դանտեն նշում էր, որ մարդը կատարելության հասնում է աստվածային օրենքները պահպանելով: Ըստ այսմ ինչպես Աստված է իշխում երկնքում, այնպես էլ երկրային կյանքում միապետը՝ կառավարիչը, հետևելով Աստվածային օրենքին, պետք է տարածի վերջինիս կամքը երկրի վրա: Ըստ Ա. Դանտեի, ազահությունը՝ իբրև մեղսագործության հետևանք, համակում է ոչ միայն մարդկանց, այլև՝ պետությանը: Եվ վերջինս էլ չկարողանալով ապահովել արդարության պահանջը պայքարի մեջ է մտնում ոչ միայն այլ պետությունների, այլև՝ քաղաքացիների հետ: Այս դեպքում պահանջվում է «Երրորդ ուժը», որը կմիավորի պետության և հասարակության հակադիր կողմերը: Եվ որպես հաշտարար կողմ նա ընդունում է համաշխարհային միապետությունը: Մարսիլիուս Պաղուացու հայացքների հետ ընդհանրություն ունի նաև անգլիացի մտածող Ուիլիամ Օկամի քաղաքական հայացքները: Մ. Պաղուացին ընդունում և զարգացնում է Ու. Օկամի քաղաքական տեսության հայեցակարգը մարդու՝ օրենսդիրի մասին:

Այսպես, համաձայն Ու. Օկամի պետական կարգի հիմքում իրավունքն է, որի կրողը ժողովուրդն է: Այսինքն՝ իշխանության և մարդկային իրավունքի աղբյուրը ժողովուրդն է, որն էլ օրենսդիր իշխանությունը փոխանցել է կայսրին: Ըստ այսմ միապետի իշխանությունը աստվածային ծագում ունի առ այն, որ հաստատված է Աստծու կողմից ուղղորդվող ժողովրդի կամքով: Այս առումով, նշենք, որ թե՛ կառավարման, թե՛ օրենսդրության ապահովման անմիջական աղբյուրը ժողովրդի գերագույն կամքի դրսևորումն է: Համաձայն Ու. Օկամի՝ կայսեր հպատակվելը ինքնակամ է և, ինչպես նշում էր գաղափարակից Մ. Պադուացին, հիմնվելով իշխանի բարոյական արժանապատվության և ժողովրդի կողմից վստահություն վայելելու վրա: Եթե ստրկությունը նսեմացնում էր մարդու արժանապատվությունը, ապա կամովի ենթարկվելը՝ ոչ, ավելին ժողովրդի կամարտահայտման սկզբունքի գրավականն էր: Այս դեպքում կայսեր իշխանությունը անսահմանափակ չէր. այն պետք է համապատասխաներ ընդհանուրի բարօրության ապահովման սկզբունքներին: Հակառակ դեպքում ժողովուրդը, այն կհանձներ ավելի արժանավորի, որն էլ օրենքի և իրավունքի գերակայության սկզբունքների հիման վրա՝ կապահովեր հասարակության բարեկեցությունը:

Այսպիսով՝ միջնադարյան իրավաբանական միտքը առանձնանում է անտիկ և քրիստոնեական քաղաքական մտքի գուգամիտման տեսանկյունից: Այս առումով ձևավորվեց քաղաքական դիքորոշումների և պատկերացումների ավելի համաընդգրկուն հայեցակարգեր, որոնք վերաբերում էին անհատի ազատության և հավասարության ելակետային դրույթներին, պետական կառավարման ձևի, իշխանության պատկանելության, ինչպես նաև հոգևոր և աշխարհիկ իշխանություն-

ների հարաբերակցության խնդիրներին: Այդ հիմնահարցերի վեր հանումը կանխորոշեց միջնադարյան եվրոպական քաղաքական և իրավական մտքի առանձնահատկություններն ու շարժընթացը: Վերոհիշյալի մասին է փաստում նաև միջնադարյան քաղաքական գաղափարախոսության դրսևորման միտումները ինչպես քաղաքական, այնպես էլ իրավագիտական մտքում:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ

1. Պարզաբանել միջնադարյան եվրոպական քաղաքական և իրավական մտքի առանձնահատկություններն ու շարժընթացը:
2. Ներկայացնել պետական կառավարման համար ընդունելի ձևերը միջնադարում:
3. Բնութագրել հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների ջատագովների քաղաքական պատկերացումները:
4. Վեր հանել քաղաքական մասնակցության անտիկ և միջնադարյան տեսական հայեցակետերի նմանություններն ու տարբերությունները:
5. Բացահայտել քաղաքական կամարտահայտման դրսևորումը իշխանությունների բաժանման համատեքստում:

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԹԵՄԱՆԵՐ

1. Անհատի հասարակական ներառման ելակետային դրույթները միջնադարի քաղաքական տեսության մեջ:
2. Միջնադարի քաղաքական գաղափարախոսության դրսևորման միտումները:
3. Մարդու ազատության և հավասարության գաղափարները միջնադարյան իրավաքաղաքական մտքում:
4. Հասարակական հարաբերությունների կարգավորման գաղափարները և սկզբունքները:

ԹԵՄԱ ԵՐՐՈՐԴ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՏԵՄԱՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԸՄԲՈՒՆՈՒՄՆԵՐԸ ՆՈՐ ԵՎ
ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՄՏՔԻ ԴԻՍԿՈՒՐՍՈՒՄ

Քաղաքականությունն ուսումնասիրում է հասարակության քաղաքական կյանքը: Այն համարվում է «պետության կառավարման արվեստ», որը ձգտում է իր ազդեցությունը տարածել պետական քաղաքականության ոլորտում և վերահսկել կառավարության գործունեությունը: Քաղաքականությունը իշխանության ձգտելու և այն նվաճելու գործընթաց է, որն իրագործվում է միայն մասնակցության պայմաններում: Անդրադառնալով քաղաքական մասնակցության ժամանակակից դրսևորումներին՝ այն կարելի է ներկայացնել որպես առանձին քաղաքացիների գործողություններ, որոնցով վերջիններս ցանկանում են ներագրել կառավարության վրա և մասնակցել քաղաքականությանը: Լ. Միլբրեթը և Մ. Գոյելը կարծում են, որ այս մեթոդական մոտեցումը ներառում է արարողակարգային և առարկայական գործունեություն: Ըստ այսմ ընդունված են քաղաքական մասնակցության երկու հասկացությային ձևեր՝ նկատի ունենալով ներգրավված դերակատարների և նրանց գործողությունների տեսակները:

Ըստ Վ. Լամի՝ քաղաքական մասնակցությունը պետք է ընկալվի որպես գործողությունների այնպիսի ամբողջություն, որոնք ներառում են ինչպես պահանջներ ներկայացնելու, այնպես էլ կառավարությանը աջակցություն ցուցաբերելու օրինական և տարերային գործողություններ:

Քաղաքական մասնակցությունը չի կարելի դիտարկել միայն կառավարության գործունեության վերահսկման համատեքստում: Հարկ է նշել, որ հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած փոխակերպումների հետևանքով ընդլայնվել է քաղաքական մասնակցության բնորոշման տիրույթը՝ համապատասխանեցնելով ժողովրդավարացման չափանիշներին: Ըստ այսմ հասարակության արդիականացման գործընթացը նպաստել է հասարակական-քաղաքական կյանքում մասնակցության որոշ ձևերի ի հայտ գալուն և զարգացմանը, որոնք ներկայումս հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված գործողություններում ավելի շատ են տարածված: Հետևաբար քաղաքական մասնակցությունը պետք է ավելի լայն տեսանկյունից դիտարկել, այսինքն՝ կառավարության ձևավորման կոնվենցիոնալ գործընթացից (քարոզչություն, քվեարկություն, տեղեկատվության հասանելիություն, քննարկումներ և բանավեճեր, հավաքների մասնակցություն, ֆինանսական օժանդակություն և քաղաքական ներկայացուցիչների հետ հաղորդակցում) մինչև իսկ ոչ կոնվենցիոնալ տեսակների ամբողջությունը (քաղաքացիական շարժումներ և նախաձեռնություններ, հանրահավաքներ, երթեր, ցույցեր, ինքնաբուխ հավաքների կազմակերպում և այլն):

Ժամանակակից հասարակություններում քաղաքական և քաղաքացիական ներգրավվածության ձևերի բազմաչափությունը հանգեցրեց մասնակցային վարքագծի լայն և բազմազան ռեպերտուարների ի հայտ գալուն: Ուսումնասիրելով և աստիճանաբար վերափոխելով այդ եզրույթը, մի շարք գիտնականներ բացահայտել են նշանակալի տեսական տարբե-

րություններ՝ հաշվի առնելով քաղաքական և քաղաքացիական ներգրավվածության դրսևորումները:

Այդ տեսանկյունից, քաղաքական մասնակցության մեկնաբանման ժամանակ առանձնակի ուշադրություն է դարձվել մարդկանց վարքագծի վրա: Տեղին է նշել, որ քաղաքական համակարգը և քաղաքական մշակույթը զգալի ազդեցություն ունեն անձի քաղաքական վարքագծի դրսևորման վրա, հետևաբար հասարակական-քաղաքական կյանքին անհատի լիարժեք ինտեգրմանը կարող է նպաստել միայն նշանակալից քաղաքական մասնակցությունը:

Ինչպես նշել է Հ. Մաքլլուսկին «քաղաքական մասնակցությունը վերաբերում է այն կամավոր գործողություններին, որոնց միջոցով հասարակության անդամները մասնակցում են կառավարողների ընտրությանը և անմիջականորեն կամ անուղղակիորեն իրենց ազդեցությունն են ունենում պետական քաղաքականության ձևավորման գործում»:

Ս. Հանթինգթոնը և Ջ. Նելսոնը նշել են. «Մասնակցությունը կարող է լինել անհատական կամ կոլեկտիվ, կազմակերպված կամ ինքնաբերիչ, կայուն կամ պարբերաբար, խաղաղ կամ բռնի, օրինական կամ անօրինական, արդյունավետ կամ անարդյունավետ»:

Ըստ Գ. Ալմոնդի՝ մասնակցությունը հասարակության անդամների ներգրավվումն է համակարգի որոշումների կայացման գործընթացին, իսկ ըստ Ռ. Դալի՝ այն ենթադրում է ժողովրդի ներգրավումը հավաքներին և սոցիալական ինքնության դրսևորումը իշխանության հետ փոխհարաբերություններում: Դ. Մեթյուի և Ջ. Պրոթոյի կարծիքով, քաղաքական մասնակցությունը մի վարքագիծ է, որի միջոցով մարդիկ արտահայտում են իրենց քաղաքական տեսակետները, իսկ Հ. Բրե-

դին այն բնութագրել է որպես «քաղաքացիների անհատական գործողություն՝ որոշակի քաղաքական արդյունքների վրա ազդելու նպատակով»:

Ըստ այդմ որոշ տեսաբաններ կարծում են, որ անհրաժեշտ է ընդունել քաղաքական մասնակցության այլ ձևերի արդարացի կիրառումը ևս, քանի որ քաղաքական դաշտը հասարակության զարգացմանը զուգընթաց փոխակերպման է ենթարկվում: Պ. Նորիսը նշել է, որ ժամանակակից հասարակություններում կարող են առաջանալ քաղաքացիական ներգրավվածության բազմաթիվ ձևեր ավանդական մոդելները լրացնելու համար: Քաղաքական մասնակցությունը զարգացել և փոխակերպվել է տարիների ընթացքում երեք ուղղություններով՝ ըստ գործակալությունների (հավաքական կազմակերպություններ), ռեպերտուարների (քաղաքական կամարտահայտման գործողություններ) և թիրախների (քաղաքական դերակատարներ, որոնց վրա մասնակիցները ձգտում են ներազդել):

Ինչպես նշել է Օ. Պետերսոնը, քաղաքական մասնակցությունը հանդես է գալիս՝ հետևյալ առանձնահատկություններով՝ քվեարկություն, քաղաքական կուսակցություններին անդամակցություն և ակտիվ ներգրավվածություն, քարոզարշավի կազմակերպում, ցույցեր և գործադուլներ, քաղաքացիական անհնազանդություն կամ ընդվզում, հանրագիր (պետիցիա) ստորագրելու իրավունք:

Հարկ է նշել, որ, դասական քարոզարշավի անցկացումից բացի, համացանցը ևս լրացուցիչ հնարավորություններ է ընձեռում նախընտրական քարոզարշավներ անցկացնելու համար: Վերջինիս միջոցով քաղաքացիները կարող են պատրաստել տեսանյութեր՝ ուղղված համակիր կամ ընդդիմադիր

թեկնածուներին: Իսկ ինչ վերաբերում է թեկնածուներին, ապա վերջիններս սոցիալական ցանցերի միջոցով ձեռք են բերում կողմնակիցներ և հավաքագրում կամավորներ, որոնք նպաստում են քարոզարշավի իրականացմանը:

Քաղաքացիական անհնազանդության միջոցով քաղաքացիները նպատակ ունեն վերացնել հասարակության մեջ ամեն տեսակ ոչ իրավաչափ գործունեություն: Ինչպես նշել է Ն. Արենդտը, քաղաքացիական անհնազանդությունը տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ քաղաքացիների մի զգալի հատված գալիս է այն զիտակցության, որ փոփոխությունների իրականացման նորմալ մեթոդներն անարդյունավետ են, իսկ քաղաքացիների բողոքները չեն արժանանում ուշադրության: Կամ էլ հակառակը՝ երբ կառավարությունը ցանկանում է բարեփոխումների իրականացնել և պատրաստ է դրան, սակայն նրա՝ այդ գործողությունները կատարելու մեխանիզմներն ունեն լեգիտիմության և սահմանադրականության խնդիր:

Քաղաքացիական անհնազանդությունը անհրաժեշտ է նաև տարբերել իրավախախտումներից: Ժողովրդավարական հասարակարգերում քաղաքացիական անհնազանդությունը չի համարվում հանցագործություն: Բացի այդ, առավել կարևոր է նաև քաղաքացիական անհնազանդության համար պատասխանատվության տեսակները և գործողությունների շրջանակը բնորոշելը: Եթե քաղաքացիական անհնազանդություն ցուցաբերած քաղաքացին պատժվում է օրենքով, ապա դա կիրառվում է ոչ թե քաղաքացիական անհնազանդություն դրսևորելու համար, այլ՝ այն գործողության, որը իրավականորեն սահմանված է որպես խախտում՝ օրինակ այլոց կամ պետական գույքին վնաս հասցնելը, ինչպես նաև հակապետական, հակասահմանադրական գործողությունները: Հարկ է նշել, որ

հիմնականում հանցագործություն կատարած անձինք ամեն կերպ ձգտում են, որ չբացահայտվի իրենց կողմից կատարած արարքը, իսկ քաղաքացիական անհնազանդ անձինք հակառակը՝ իրենց գործողությունները չեն թաքցնում հասարակությունից և հիմնականում պատրաստ են տեղեկացնել, բացատրել կատարվածը: Այդ քաղաքացիները նաև պատրաստակամ են կրել պատիժը, այդպիսով ցույց տալով, որ իրենք տարբերվում են սովորական իրավախախտներից և չեն վախենում իրենց գործած արարքների համար: Հետևաբար քաղաքացիական անհնազանդությունը քաղաքացիական ոչ բռնությամբ դիմադրություն է կամ հարկադրանք:

Քաղաքացիական անհնազանդությունը դրսևորվում է հետևյալ հատկանիշներով՝

1. Հիմնականում պայմանավորված է գործող կառավարման համակարգի թերություններով, իսկ կիրառվող գործողությունների նպատակը քաղաքացիների սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների համար պայքարն է:
2. Քաղաքացիական անհնազանդությունը տեղի է ունենում, որպեսզի ուշադրություն սևեռվի անարդարությանը, փոխվի գոյություն ունեցող պայմանները:
3. Այն բռնություն չէ, բայց վերջինիս դրսևորմանը մոտ է:
4. Այն նաև հաղորդակցության եղանակ է, որի միջոցով ոչ միայն ապահովվում է հանրային ընկալումը, այլև՝ փոփոխություններ իրականացնելու եղանակները:
5. Այն կիրառվում է նաև նրանց կողմից, ովքեր, ըստ էության, իշխանությունից դուրս են և հակասություններ ունեն վերջինիս հետ:

Քաղաքացիների՝ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններ դիմում (բողոք), պահանջներ ներկայացնելու իրավունքը պետության քաղաքական կյանքին մասնակցելու ակտիվ ձև է և միաժամանակ խախտված իրավունքները վերականգնելու եղանակ: Այդ ճանապարհով քաղաքացիներն անհատապես կամ համատեղ ակտիվորեն միջամտում և մասնակցում են հանրային նշանակության խնդիրների լուծմանը: Այդ իրավունքի առկայությունը միաժամանակ ենթադրում է, որ յուրաքանչյուր ոք ունի անհատապես կամ այլոց հետ մեկտեղ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններին ու պաշտոնատար անձանց հանրագիր ներկայացնելու և ողջամիտ ժամկետում պատշաճ պատասխան ստանալու իրավունք:

Քաղաքական մասնակցությունը ազդում է նաև սոցիալական ծառայությունների և ռեսուրսների բաշխման վրա: Մարդիկ կարող են քվեարկել այն ներկայացուցիչների օգտին, որոնց քաղաքականությունն ուղղված է սոցիալական տարբեր ծրագրերում քաղաքացիներին ընդգրկելուն: Վերջիններս կարող են մասնակցել այն կազմակերպությունների գործունեությանը, որոնք աշխատում են ուղղակիորեն ներագդել պետական պաշտոնյաների կողմից իրականացվող քաղաքականության վրա, ինչպես նաև կարող են հասարակական քննարկումների միջոցով կառավարությանը ներկայացնել իրենց շահերը, պահանջումները և նախասիրությունները: Այդպիսի քաղաքական գործունեությունը կարող է օգնել պետական - պաշտոնյաներին և ինստիտուտներին՝ պահպանելու կապը հասարակական հատվածի հետ համագործակցության և ակտիվ երկխոսության միջոցով: Միաժամանակ նրանք կարող են ազդել քաղաքական դերակատարների գործունեության վրա և

փոխել վարվող քաղաքականության կուրսը՝ համապատասխանեցնելով հասարակության ձգտումներին և սպասելիքներին:

Նշենք, որ քաղաքական գործընթացներում քաղաքացիների ներգրավվածությունը հիմնականում կենտրոնացած է ընտրական մասնակցության վրա: Ինչպես նախկինում, այնպես էլ ներկայումս քվեարկությունը համարվում է քաղաքական համակարգում որպես քաղաքացու ձայնը լսելի դարձնելու հիմնական միջոց, և քվեարկության մասնակցությունը ժողովրդավարական երկրներում ներկայացվել է որպես քաղաքացիական գիտակցության ամենատարածված դրսևորում: Ընտրություններին քաղաքացիների մասնակցությունը պայմանավորված է ոչ միայն իրավական և կառուցվածքային ընթացակարգերով, այլև ընտրության տեսակով և քարոզարշավի ընթացքում նրանց գիտակցությամբ և ոգևորությամբ: Ուստի ժողովրդավարական երկրներում սովորաբար մարդիկ մասնակցում են ոչ միայն համապետական և տեղական ընտրություններին, այլև երբեմն իրենց տեսակետն արտահայտում են հանրաքվեի միջոցով: Վերջինս ժողովրդավարության մոդելին բնորոշ իրավական կամարտահայտման ձև է:

1970-ական թթ. Ս. Վերբան և Ն. Նայը, ելնելով քաղաքական առաջնորդների ընտրությունից և նրանց քաղաքական գործունեությունից, առանձնացրել են քաղաքական մասնակցության չորս տեսակ, որոնց կիրարկումը կհանդիսանա ժողովրդավարական հասարակարգերի արդարացի կայացման սկզբունք՝

1. քարոզչություն,
2. քվեարկություն,

3. համայնքային գործունեություն. ներառում է տեղական կամ համայնքային մարմիններին, կազմակերպություններին անդամակցությունը: Քաղաքացիները համայնքային ծառայությունների հետ կապված հարցերի շուրջ համագործակցելով տեղական կազմակերպությունների, խորհուրդների հետ նվիրաբերում են գումար կամ կամավոր հիմունքներով ներգրավվում են համայնքի զարգացման ծրագրերին:

4. պետական պաշտոնյայի հետ համագործակցություն՝ անձնական նպատակին հասնելու համար:

Ձ. Թեորերը և այլք առաջարկում են քաղաքական մասնակցության ստորև ներկայացված չափորոշիչները՝

1. Ընտրական մասնակցությունը առաջնային կարևորություն ունի,

2. Մասնավոր հատվածի մասնակցությունը ներառում է նվիրատվություն, բարեգործություն,

3. կուսակցական գործունեություն՝ անդամագրվել, քաղաքական ակտիվություն դրսևորել, կատարել կամավոր աշխատանք կամ ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերել տվյալ կուսակցությանը,

4. բողոքի գործողություն, որը դրսևորվում է երթերով, ցույցերով, գործադուլներով և այլն:

5. միասնական ակտիվություն, որը ուղղված է քաղաքական գործիչներին, քաղաքացիական ծառայողներին, տարբեր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին համախմբելուն և նրանց գործունեությունը կանոնակարգելուն:

Այսպիսով, քաղաքական մասնակցությունը ժողովրդավարական պետության կայացման և քաղաքականության

իրականացման ինստիտուցիոնալ մեխանիզմն է և քաղաքականության սուբյեկտների գործունեությունը՝ վարքագծի տարբեր դրսևորումներով: Քաղաքացիների կամարտահայտման ձևը ժողովրդավարական հասարակարգի գործառնության առանցքային սկզբունքն է, որի միջոցով էլ տեղի է ունենում հասարակական-քաղաքական կյանքին քաղաքացիների մասնակցությունը, որը, ի դեպ, միանշանակ չէ: Այսինքն՝ քաղաքացիների ներգրավվածությունը քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացին հիմնականում դրսևորվում է ընտրություններին մասնակցությամբ, սակայն ժողովրդավարական հասարակարգերում լինելով քաղաքական մասնակցության ապահովման գործընթաց՝ այն ամբողջությամբ չի արտահայտում քաղաքացիների մասնակցությունը: Ուստի հասարակության փոխակերպման շնորհիվ հետզհետե ավելի են տարածվում նաև ոչ կոնվենցիոնալ մասնակցային գործողությունները, որոնք հիմնականում վկայում են հասարակության քաղաքացիական գիտակցության բարձր մակարդակի մասին: Արդի դարաշրջանում ոչ կոնվենցիոնալ մասնակցային գործողությունները ժողովրդավարական քաղաքական համակարգերի կայուն գործառնության հիմքն են, քանի որ դրանց միջոցով է ապահովվում քաղաքացիների ազատ կամարտահայտման և սեփական կյանքը տնօրինելու սկզբունքները: Ինչպես կոնվենցիոնալ, այնպես էլ ոչ կոնվենցիոնալ գործողությունները միայն ինստիտուցիոնալ օրենսդրական նորմերի ամրագրման և կիրառման միջոցով կարող են արդյունավետ գործառնել՝ զերծ ամեն տեսակ ոչ իրավաչափ, բռնի արարքներից:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ

1. Դիտարկել քաղաքականության և բարոյականության փոխազդեցությունը ժամանակակից իրողություններում:
2. Պարզաբանել ժողովրդավարական քաղաքական համակարգերի կայուն գործառնության ըմբռնումները նոր և նորագույն դարաշրջանների քաղաքական մտքի տեսության համատեքստում:
3. Համեմատել քաղաքական մասնակցության հիմնահարցերին նվիրված ուսումնասիրությունները՝ արևմտյան քաղաքագիտական դպրոցի՝ ժողովրդավարական կառավարման տեսության տարբեր ներկայացուցիչների տեսանկյունից:
4. Ընտրել և մատնանշել այն իրողությունները, որոնք անհրաժեշտ են քաղաքական մասնակցության քաղաքագիտական տեսակետները հիմնավորելու համար:
5. Մոդելավորել քաղաքական կամարտահայտման գործողությունները:

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԹԵՄԱՆԵՐ

1. Մասնակցության ինստիտուցիոնալացման գործոնները ժողովրդավարացման կարևոր նախադրյալներ:
2. Քաղաքական մասնակցության հիմնահարցը արդի քաղաքագիտական դիսկուրսում:
3. Քաղաքական մասնակցության կոնվենցիոնալ և ոչ կոնվենցիոնալ գործընթացի առանձնահատկությունները:
4. Անձի քաղաքական վարքագծի ձևավորումը՝ քաղաքական մասնակցության տեսանկյունից:

ԹԵՄԱ ՉՈՐՐՈՐԴ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄԱԿԻՐԱՌԱԿԱՆ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քաղաքական մասնակցությունը որպես ժողովրդավարական պետության ձևավորման և դրսևորման առանձնահատուկ գործընթաց, հանդես է գալիս քաղաքականության սուբյեկտների վարքագծի բնորոշմամբ, որը ազդում է հասարակական - քաղաքական կյանքի մասնակցության վրա:

Քաղաքական գիտակցության ներքո հասկացվում են մարդկային ոգու տարբեր դրսևորումները, որոնք արտահայտում են քաղաքական իշխանության մեխանիզմների գործառնությունն ու քաղաքական հարաբերությունների ոլորտում մարդկանց ու սոցիալական հանրությունների ուղղորդող վարքը: Հետևաբար քաղաքականության ցանկացած սուբյեկտ սեփական գաղափարախոսությունը ձևավորելու կարիք ունի, որը կուղորդի մարդկանց վարքը քաղաքական հարաբերությունների ոլորտում, կձևավորի քաղաքական կամքը, կմոբիլիզացնի նրանց ակտիվությունը, կնպաստի խմբերի սոցիալական ինտեգրմանը, որոնք ներգրավված են քաղաքական գործողություններում:

Մեծ կարևորություն ունի այն համգամանքը, որ հասարակական-քաղաքական կյանքին ներգրավվելով՝ յուրաքանչյուր ոք ունենա մասնակցության մշակույթի որոշակի գիտելիքներ և հոգեբանական պատրաստվածություն: Համաշխարհայնացման պայմաններում առանց քաղաքացիների՝ իրենց իրավունքների ընկալման և իրացման հնարավոր չէ պատկերացնել ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի կայացու-

մը: Յուրաքանչյուր ոք հասարակական հարաբերությունների ցանկացած ոլորտում պետք է արտահայտի իր համոզմունքները և հանդիսանա դրանք կրողը: Գիտակցված մասնակցային գործընթացը արդի հասարակարգի ձևավորման և կայացման ուղենիշն է, երբ հասարակության մեջ առկա խնդիրների լուծման անմիջական հաղորդակիցն է դառնում պետության քաղաքացին, իսկ պետական պաշտոնատար անձինք իրենց գործողություններով հաշվետու են նրանց առաջ:

Մինչ պետությունների ժողովրդավարորեն կառավարումը, դրսևորվել է քաղաքական մասնակցության պահպանողական ուղղությունը, համաձայն որի քաղաքական կյանքում ժողովրդի մասնակցության ընդլայնումը պետական ապարատի կայունության և արդյունավետ գործունեություն ծավալելու վտանգ է պարունակում: Իսկ քաղաքականությունը որպես հասարակության շահերի և պահանջմունքների իրացման գործընթաց, կարևոր է, որ նվազեցնի վերջինիս նկատմամբ հասարակության հետաքրքրության շրջանակը և ապահովի, որ քաղաքական որոշումներ կայացնեն առավել փորձառու և տեղեկացված անհատները: Մինչդեռ ազատական մոտեցումը անմիջականորեն առնչվում է ժողովրդավարական կառավարմանը, որի դեպքում քաղաքացիների ներգրավվածությունը որոշումների ընդունման գործընթացին հանդիսանում է լեզիտիմ քաղաքական իշխանության ձևավորման և քաղաքական դերակատարների և տարբեր կուսակցությունների մրցակցության ապահովման լավագույն ձև:

Քաղաքական գործընթացներում մարդկանց ներգրավվածությունը միանշանակ չէ: Այսպես, Ջ. Էկմանը և Ե. Էմնան նշում են, որ հասարակության մի մասը ակտիվ մասնակցում է քաղաքական կյանքին, նրանք առավելագույն չափով հե-

տաքրքրված են քաղաքականության մեջ տեղի ունեցող գործընթացներով, իսկ հասարակության մյուս մասը առանձնապես հետաքրքրված չէ քաղաքական իրադարձություններով: Ոմանք էլ ո՛չ ակտիվ, ո՛չ պասիվ մասնակցություն («չեզոք» մասնակցություն) են ունենում քաղաքական կյանքին:

Քաղաքական մասնակցության և կառավարման արդյունավետության միջև փոխհարաբերությունների ինստիտուցիոնալ ամրագրումը և կառավարման գործընթացներում քաղաքացիական ներգրավվածության հնարավորությունները (քաղաքական իրավունքները, քաղաքականության վրա ազդեցությունը, շահերի արտահայտման հնարավորությունները և այլն) ազդում են կառավարման արդյունավետության վրա: Կառավարման նոր ձևերը պետք է ընկալվեն որպես համընդհանուր շահերի այլընտրանքային դրսևորում, որոնք լրացնում են կառավարման ոչ միայն ավանդական, այլև ինստիտուցիոնալ ձևերն ու մեթոդները: Ներկայումս կառավարումը հիմնականում վերաբերում է սոցիալական համակարգերի, հանրային-մասնավոր հարաբերությունների համադրմանը, իշխանության նկատմամբ վստահության ավելացմանը: Պետությանը վերաբերող դիրքորոշումները և նրա դերը կառավարման համակարգում ինչ-որ չափով որոշում են կառավարման չափման մոտեցումները: Պետությունը և նրա քաղաքական-ինստիտուցիոնալ կարողությունները գտնվում են հասարակության հետաքրքրության կենտրոնում (պետական-կենտրոնական մոտեցում): Ի հակադրություն, նոր կառավարումը՝ կառավարման ժամանակակից գաղափարն է, որը կենտրոնանում է հիմնականում հասարակության դերի (հասարակության կենտրոնական մոտեցում) և համընդհանուր շահերի և պահանջմունքների բավարարման (դրական մոտեցում) կամ

պետության կենտրոնական դերի հակազդեցության և սահմանափակման ընթացակարգերին (բացասական մոտեցում):

Քաղաքական մասնակցությունը դիտարկում է հասարակության անդամների անհատական կամ խմբային ներգրավվածությունը քաղաքական գործընթացներում, անմիջական մասնակցությունը քաղաքական որոշումների ընդունման և դրանց իրականացման գործընթացներին՝ ելնելով համընդհանուր շահերից, պահանջումներին ու նպատակներին:

Քաղաքացիական ներգրավվածության և մասնակցության մասին խոսելիս, պետք է նշել, «մասնակցություն» հասկացությունը դիտարկվում է որպես «քաղաքացիական ներգրավվածություն» ըմբռնման մի մաս, դրա առավել ինտենսիվ և համակարգված դրսևորում: Ըստ Ռ. Ադլերի և Ջ. Գոզինի՝ քաղաքացիական ներգրավվածությունը որպես համագործակցության կամ համատեղ գործողությունների կոլեկտիվ ամբողջություն, հանդես է գալիս հանրային ոլորտում պայմանների բարելավման համար:

Մասնակցությունը դրսևորվում է նաև հանուն նյութական խթանների: Մասնակցության այդ ձևը գործում է, երբ հասարակության մեջ մի խումբ քաղաքացիներ սոցիալական ապահովության կարիք ունեն: Ըստ այսմ, գործում է ժողովրդին խնդրելու կամ պարտադրելու սկզբունքը՝ մասնակցել հանրահավաքներին, նախընտրական քարոզարշավին: Այս դեպքում մասնակցային գործընթացին ներգրավված դերակատարները, հասարակությանը նյութական աջակցություն են տրամադրում, լուծում կենսական նշանակություն ունեցող մի շարք խնդիրներ և մարդիկ մասնակցում են հանուն նյութական խթանների:

Քաղաքական մասնակցությունը արտահայտվում է երկու հիմնական ձևերով.

1 անմիջական

2 ներկայացուցչական

Անմիջական մասնակցության ձևերն են ընտրությունները, հանրաքվեները, հանրահավաքները, երթերը, ցույցերը, բոյկոտները, որոնց միջոցով առավելագույնս դրսևորվում է քաղաքացիների կամարտահայտման սկզբունքը՝ որպես ժողովրդաիշխանության իրացման և քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների փոխգործակցության երաշխիք:

Ներկայացուցչական մասնակցության ժամանակ ժողովուրդը ընտրում է իր ներկայացուցիչներին՝ պատգամավորներ, պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններ, պաշտոնատար անձանց՝ լիազորելով նրանց քաղաքական իշխանություն իրականացնել՝ ներկայացնելով իրենց շահերն ու պահանջունքները:

Հարկ է նշել, որ ժողովրդավարական կառավարման համակարգը իրագործվում է, երբ քաղաքացիները ակտիվ ներգրավվում են հասարակության քաղաքական կյանքին: Քաղաքացիների ակտիվ մասնակցությունը պետության կառավարմանը, հանդիսանում է ժողովրդավարության և հզոր քաղաքացիական հասարակության կայացման հիմնական սկզբունքներից մեկը: Վերոհիշյալով քաղաքացիները ոչ միայն հանդիսանում են իրենց քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների կրողը, այլև վերահսկում են պետական կառավարման համակարգի հաշվետվողականությունն ու թափանցիկությունը:

Նկարագրելով քաղաքացիական ներգրավվածության և մասնակցության հասկացությունները, փորձենք տալ դրանց սահմանումները:

«Քաղաքացիական ներգրավվածություն» հասկացությամբ մեկնաբանվում է առանձին քաղաքացիների մասնակցությունը հանրային կյանքին, որը տեղի է ունենում քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների, քաղաքացիների հոծ զանգվածի, պետության տարաբնույթ ինստիտուտների ու բիզնես հաստատությունների միջև ուղղակի և անուղղակի փոխազդեցությունների միջոցով՝ հասարակական-քաղաքական գործընթացներում որոշումների կայացման վրա ազդեցություն ունենալու կամ համընդհանուր նպատակներ հետապնդելու դեպքում: Դա մի գործընթաց է, որը համախմբում է քաղաքացիներին կամ նրանց կողմից վստահված ներկայացուցիչներին «ազդելու, ձևավորելու և վերահսկելու հանրային խնդիրները և հասարակության զարգացման նախաձեռնությունները, ռեսուրսների միջոցով դրանց իրականացումը»: Իսկ քաղաքական մասնակցությունը հասարակության զարգացմանը կամ կառավարության ձևավորմանը ուղղված գործընթաց է, որի համաձայն՝ քաղաքականության առանցքային դերակատարները ներգրավված են հիմնախնդիրների և ոլորտային գերակայությունների պլանավորման գործընթացում:

Ինչպես նշվել է բրիտանական INTRAC ուսուցողական և հետազոտական կենտրոնի՝ Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորության Միջազգային Զարգացման Նախարարություն (այսուհետ՝ ՄԶՆ) ներկայացված հաշվետվությունում, մասնակցությունը դիտարկվում է որպես լայն հասկացություն, որը տարբեր մեկնաբանությունների է ենթարկվում: Նպատակ չունենալով միասնական հստակ

սահմանում տալ այդ հասկացությանը՝ վերոհիշյալ հաշվետվության մեջ նշվել է, որ այն դիտարկվում է որպես գործնական քաղաքականության կազմակերպման և մոտիվացման սկզբունք: Այսպես, մասնակցությանը վերաբերող՝ ՄՁԸ գրառումներում ներկայացվում է մասնակցության չորս առանցքային տարր.

- 1 տեղեկատվություն
- 2 խորհրդատվություն
- 3 գործընկերային հարաբերություն
- 4 վերահսկողություն:

Մասնակցությունը կարող է տարաբնույթ լինել: Այն կարող է դրսևորվել՝

- Տարբեր ոլորտներում (հասարակական-քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, մշակութային և այլն):
- Տարբեր ձևերով՝ ուղղակի, անուղղակի:
- Տարբեր կերպով՝ ըստ իր կազմակերպվածության աստիճանի. Ինչպես սանկցիաներով, այնպես էլ կազմակերպված՝ քաղաքացիական հասարակության սուբյեկտների գործառնությամբ:
- Տարբեր խորությամբ. Այսինքն՝ սովորաբար հասկացվում է մասնակցության այն աստիճանը, որով քաղաքացիական հասարակության սուբյեկտները հնարավորություն ունեն ներթափանցելու կառավարության դաշտ և մասնակցելու որոշումների կայացման բուն գործընթացին:
- Ըստ տարբեր ընդգրկվածության. սա նշանակում է մասնակցության գործընթացում բազմաբնույթ խմբերի ներառում, ինչպես նաև մասնակցության շրջանակի

ընդլայնում՝ փոխարինելով կառավարող ընտրախավին:

- Իր ազդեցության մասշտաբով՝ քաղաքականության զարգացման ծրագրերի ներկայացման և իրագործման շրջանակներում:
- Միտված լինելով որոշակի օբյեկտի (ըստ որևէ հատկանիշի՝ առանձնացված գործունեության ոլորտ, որին առնչվում է տվյալ մասնակցային գործողությունը), առարկայի (խնդիր, որի բացահայտմանն ու լուծմանն է նպատակամղված տվյալ մասնակցային գործողությունը):
- Որոշակի սուբյեկտների միջոցով:

Մասնակցության մեխանիզմները ամրագրվելով օրենքներում՝ պարտադրում են կառավարությանը կամ վերջինիս առանձին կառույցներին, հասարակության դերակատարներին ներգրավել հանրային քաղաքականության այս կամ այն գործընթացին: Ընդհանուր առմամբ, մասնակցությունը դառնում է անհիմաստ, քանի դեռ իշխանության սուբյեկտները չեն թույլատրում մյուսներին մասնակցել որոշումների կայացման, ռեսուրսների կառավարման և վերահսկման գործընթացներին:

Քաղաքացիական մասնակցությունը, որպես կամավոր գործողության դրսևորում, օգնում է համակարծիք (և ոչ միայն) հայացքներ ձևավորել և ամրապնդել ժողովրդավարական կառավարման համակարգը: Հասարակական-քաղաքական գործընթացներում քաղաքացիների մասնակցությունը հանգեցնում է առավել արդյունավետ կառավարմանը և տարբեր ծրագրերի իրականացմանը՝ տեղական փորձն ու ձեռքբերումները դարձնելով ծրագրերի ընտրության, նախագծման և իրականացման մաս:

«Քաղաքացիական ներգրավվածություն» և «քաղաքական մասնակցություն» հասկացությունների հարաբերակցության մասին խոսելիս, թերևս անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ քաղաքացիական ներգրավվածության սահմանը ավելի լայն է, քան քաղաքական մասնակցությանը, ավելին՝ քաղաքական մասնակցությունը քաղաքացիական ներգրավվածության կոնկրետ դրսևորումն է: Մասնակցությունը գործողությունների այնպիսի պայմանների գործադրումն է, որոնք կարող են նպաստել ակտիվացնելու հասարակության այն հատվածը, որը հասարակական-քաղաքական կյանքի ներգրավման հարցում և պետական ապարատի գործունեության վերահսկման առումով պակաս դերակատարում ունի:

Ժողովրդի քաղաքացիական մասնակցության աստիճանը ընդլայնելու առումով կարևոր նշանակություն ունեն նաև հասարակական կազմակերպությունները: Հասարակական կազմակերպություններին անդամագրվելով՝ քաղաքացիները ինտեգրվում և ակտիվ մասնակցում են հասարակական կյանքին: Հետևապես ժողովրդաիշխանության կառավարման պայմաններում առաջնային է հասարակության բոլոր շերտերի ինտեգրումը և ակտիվ մասնակցությունը հասարակական-քաղաքական կյանքին: Ուստի այդ մասնակցությունը պետք է հանգեցնի ընտրական իրավունքի ոչ միայն ակտիվ, այլև՝ պասիվ դրսևորմանը: Նրանք պետք է հնարավորություն ունենան մասնակցելու քաղաքական որոշումների կայացման գործընթացին՝ ներգրավվելով իշխանության օրենսդիր և գործադիր մարմինների գործունեությանը:

Փաստորեն, քաղաքացիների ներգրավվածությունը քաղաքական կյանքին կախված է տիրող իրավիճակից, քաղաքական համակարգի բնույթից, ինչպես նաև մարդու քաղաքա-

կան հետաքրքրության շրջանակներից: Վերջին հաշվով, մարդն ինքն է ձևավորում քաղաքական իշխանություն՝ սեփական քաղաքական գործունեության և հասարակության մեջ իր վարքագծի միջոցով:

Քաղաքական մասնակցության վրա առանցքային դերակատարում ունի հասարակության մեջ քաղաքական մշակույթի դրսևորման մակարդակը, որն արտահայտվում է ժողովրդավարության նորմերի և ինստիտուտների ներդրման և ընկալման մեջ: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ հասարակության քաղաքացիական գիտակցության մեջ որքան խորն են ժողովրդավարական արժեքների և նորմերի ըմբռնումը, այնքան բարձր է քաղաքական մասնակցության մակարդակը: Եվ հակառակը՝ որքան ժողովրդավարական հասարակարգում ցածր է մարդու իրավունքների և ազատությունների նշանակությունը, այնքան բնակչության զգալի մասի մոտ արտահայտվում է հակակրանք և օտարում հասարակական-քաղաքական կյանքից: Իսկ մյուս կողմից, քաղաքացիների երկարատև օտարումն և հասարակական-քաղաքական կյանքին չմասնակցությունը ինչպես հանգեցնում է շահերի ներկայացման և պահանջմունքների բավարարման անկարողության, այնպես էլ հավատի և վստահության կորստի:

Քաղաքական չմասնակցության դրսևորումները կարող են տարբեր լինել: Ուստի, նշենք, այն հիմնական պատճառները, որոնց դեպքում քաղաքացիները չեն մասնակցում հասարակական-քաղաքական կյանքին.

- Նրանք չեն հավատում մասնակցության արդյունքին: Հաճախ քաղաքացիներին թվում է, որ ամեն ինչ արդեն որոշված է և իրենց ձայնը (ընտրական իրավունք, հանրաքվե), կամ մասնակցության այլ ձևերին ներգրավ-

վումը որոշիչ չէ: Այդ մարդիկ կորցնում են իրենց հավատը սեփական հնարավորությունների նկատմամբ, և կարծում են, որ իրենց մասնակցությամբ ոչինչ չի կարող փոխվել քաղաքականության մեջ:

- Հասարակական-քաղաքական կյանքին ներգրավվածությունը, տարաբնույթ հարցերի բարձրաձայնումը, այդպես էլ չեն ազդում իրենց անձնական կյանքի բարելավման վրա:
- Այլ հետաքրքրություններ և նախասիրություններ ունեն: Վերջինս սոցիալական ստրատիֆիկացիայի համընդգրկուն դրսևորման արդյունք է: Բնակչության մի մասը աչքի է ընկնում քաղաքական և քաղաքացիական մշակույթի ցածր գիտակցությամբ, իսկ մյուսը՝ հակառակը. սոցիալապես ապահովված խավի համար վերոհիշյալ գործընթացը երբեմն դառնում է անհետաքրքիր, նրանց ձեռնտու է անփոփոխ կառավարման համակարգի առկայությունը: Այդ իսկ պատճառով էլ նրանք հիմնականում չեն մասնակցում տարաբնույթ քաղաքացիական գործողությունների:
- Չեն վստահում քաղաքական դերակատարներին՝ համարելով նրանց խոստումները անիրագործելի: Նրանք հիասթափվելով քաղաքական կուսակցությունների և պաշտոնատար անձանց տված կեղծ խոստումներից, քաղաքական էլիտայի վերարտադրվելու մեխանիզմից, ինքնաբերաբար օտարվում են քաղաքականությունից:

Հասարակական-քաղաքական կյանքին չմասնակցության պատճառները մասնավորապես բացատրվում են գործող համակարգի անարդյունավետ կամ ոչ հանրօգուտ գործակցությամբ, որն էլ նպաստում է քաղաքացիների մի մասի օտար-

մանը քաղաքական դաշտից: Այսինքն՝ հասարակության մեջ չկան այնպիսի ուժեր, որոնք ընդունակ կլինեն խթանելու բնակչության ակտիվությունը, վերացնելու անվստահության և անտարբերության տարրերը հասարակական հարաբերությունների տարբեր ոլորտներում:

Քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացին ժողովրդի չներգրավվելը հիմնականում չի դիտվում դրական երևույթ: Բայց և այնպես, չմասնակցության գործընթացը ամենևին անընդունելի չէ: Այսպես, չմասնակցության երևույթը բավականին տարածված է արդի դարաշրջանում: Տարբեր կազմակերպություններ և հիմնահարցով զբաղվող տեսաբաններ այն դիտում են հասարակության կայունությանը սպառնացող երևույթ, իշխանության լեգիտիմության ճգնաժամի միտում: Ուստի գոյություն ունի նաև հակառակ մոտեցումը. չմասնակցության դրսևորումը դիտել քաղաքացիական կամարտահայտման ձև, որը վկայում է հասարակական միջավայրում բազմակարծության (պլյուրալիզմի), քաղաքացիական կամքի դրսևորման հնարավորություն: Ընդհանրապես համաշխարհայնացման պայմաններում մասնակցային գործընթացում քաղաքացիների չներգրավվածությունը ժողովրդաիշխանության հետ չհամատեղվող երևույթներ են:

Ասվածից հետևում է, որ ժողովրդավարությունը՝ ժողովրդաիշխանությունը, անհրաժեշտ է, որ խթանի հասարակության յուրաքանչյուր անդամի ակտիվ մասնակցությունը և ներգրավվածությունը հասարակական-քաղաքական կյանքին, քանի որ միայն ակտիվ մասնակցությամբ է հնարավոր ժողովրդի և իշխանության միջև գոյություն ունենցող սահմանագծի վերացումը և ժողովրդավարական կառավարման համակարգի կայացումը: Վերջինս իրագործելու համար անհրա-

Ժեշտ է վերականգնել ժողովրդի հավատը և վստահությունը կառավարության գործունեության հանդեպ՝ անցկացնելով ազատ և թափանցիկ ընտրական գործընթաց: Միայն այդ դեպքում է հնարավոր «իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին» սահմանադրաիրավական դրույթի ամբողջովին գործառնումը: Հատկապես քաղաքացիների ակտիվ մասնակցությունը հասարակական-քաղաքական կյանքին հանգեցնում է ոչ միայն լեզիտիմ օրենսդիր և գործադիր մարմինների ձևավորմանը, այլև վերջիններիս գործունեության վերահսկողության և հաշվետվողականության սկզբունքի ապահովմանը, ինչը կերաշխավորի պատվիրակված ներկայացուցչին պահանջներ ներկայացնելը և նրա գործունեությանը հետևողական լինելը: Այս առումով, առավել քան կարևոր է յուրաքանչյուրի մասնակցության կշռադատված կամքի գործադրումը՝ առանց ուրիշների կողմից ճնշման և պարտադրման միջոցների: Անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր քաղաքացի իր մեջ արմատավորի այն համոզմունքը, որ ժողովրդավարական հասարակության մեջ, որտեղ գերակա են իրավունքի և օրենքի հավասարության սկզբունքները, ինքն է դրանք կրողն ու իրացնողը:

Արդի դարաշրջանի մասնակցային գործողությունների շարքում իր ուրույն տեղն ունի նաև ցանցային մասնակցությունը, առանց որի մասնակցային գործընթացը լիակատար գործառնել չի կարող: 20-րդ դարավերջին տեղեկատվական հեղափոխությամբ ցանցային և հաղորդակցական նոր տեխնոլոգիաների ի հայտ գալով սկիզբ դրվեց տեղեկատվական դարաշրջանի մեկնարկին: Ներկայիս տեղեկատվական դարաշրջանում ցանցային տեխնոլոգիաների կիրառումը ոչ միայն թույլ է տալիս որոշակի գործողություններ ավելի հեշտ և արագ իրականացնել, այլև նպաստում քաղաքացիների ձեռն-

հասության մակարդակի բարձրացմանը: Տեղեկատվական գործառույթի միջոցով հասարակության քաղաքական կյանքի նկատմամբ ժողովրդի հետաքրքրության շրջանակը ավելի է ընդլայնվում, մեծ նշանակություն է տրվում համացանցային աղբյուրների միջոցով նաև հանրային հարաբերությունների տարբեր ոլորտներում առկա ձեռքբերումների ու բացթողումների հրապարակայնության և հաշվետվողականության սկզբունքների ապահովմանը: Ասվածի վառ օրինակը ՀՀ-ում տեղի ունեցած «Թավշյա» հեղափոխությունն էր, որը աննախադեպ էր թվային տեխնոլոգիաների կիրառմամբ: Ուստի, հարկ է նշել, որ այդպիսի կարճ ժամանակահատվածում բնականոն ճանապարհով, առանց բռնության գործողությունների աննախադեպ հաջողություն գրանցելը, այդչափ համախոհներ ձեռք բերելը նաև ցանցային տեխնոլոգիաների արդյունավետ կիրառման հետևանք էին: Բացի այդ, թվային տեխնոլոգիաների միջոցով հայաստանյան գործողություններին մասնակցելուն մեծ դերակատարություն ունեցավ սփյուռքը:

Ի հավելումն դրան՝ նշենք, որ ցանցային մասնակցությունը ոչ միայն կապը լսարանի հետ պահելու միջոց է, այլև կարևոր տեղեկատվությունը շատ արագ, առանց կեղծ լուրերի, առանց խմբագրական միջամտությունների տեղ հասցնելու գործոն: Ուստի ժամանակակից հասարակարգերի համար ինչպես կարևոր է ցանցային մասնակցության դրսևորումը, այնպես էլ գերակա խնդիր է դառնում տեղեկատվական անվտանգության ապահովումը: Քանի որ արդի դարաշրջանում «աշխարհ առանց սահմանների» սկզբունքը ավելի է մեծացնում պետությունների համար վտանգը՝ ի հայտ բերելով տեղեկատվական-հաղորդակցային հարթակը չսահմանափակող, ազգային անվտանգության սպառնալիք հանդիսացող վտանգներ՝

կիբերահաբեկչությունը և կիբերհանցագործությունը, ուստի հետևողական պետական վերահսկողության միջոցով հարկավոր է դրանց կանխարգելման և հակազդման միջոցներ ձեռնարկել:

ԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ

1. Բացահայտել հասարակական-քաղաքական կյանքում քաղաքացիների ներգրավվածության բարձրացման նախադրյալներն ու գործոնները:
2. Համեմատել ժամանակակից քաղաքագիտության մեթոդաբանական և կիրառական գործիքակազմով քաղաքական մասնակցության ոչ կոնվենցիոնալ ձևերի դրսևորումները:
3. Վեր հանել քաղաքական մտածողության դրսևորման տեսակիրառական մոդելները արդի դարաշրջանում:
4. Դասակարգել քաղաքական մասնակցության տեսական մոտեցումները, որոնք նկարագրում են համաշխարհայնացման պայմաններում քաղաքական մասնակցության ժամանակակից ձևերի ներդրման անհրաժեշտությունը:
5. Պարզաբանել քաղաքական մասնակցության և կառավարման արդյունավետության փոխգործակցությունը:

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԹԵՄԱՆԵՐ

1. Քաղաքացիական մասնակցությունը որպես կամավոր գործողության դրսևորում:
2. Քաղաքական մշակույթը՝ ժողովրդավարության նորմերի և ինստիտուտների ամրապնդման գործոն:
3. Քաղաքական մասնակցության և չմասնակցության հիմքերը:
4. Ցանցային մասնակցության միտումները արդի դարաշրջանում:

ԹԵՄԱ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ
ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՓՈԻԼՈՒՄ

Ուսումնասիրելով 1950-60-ական թթ. Աֆրիկայում և Լատինական Ամերիկայում ընթացող ժողովրդավարության անցման փորձը՝ անցումագետները ստիպված էին խոստովանել, որ այդ երկրները թևակոխել են ժողովրդավարական համախմբման փուլ, որն արտացոլում էր նոր ժողովրդավարական վարչակարգերի կայացման գործընթացների անարդյունավետությունը, ուստի անհրաժեշտ էր ժողովրդավարական արժեքների ամրապնդման տեսական նոր դրույթներ մշակել: Դրա հետ մեկտեղ՝ տեղի է ունեցել ակնհայտորեն արտահայտված մեթոդաբանական շրջադարձ, որը կապված է 1960-80-ական թթ. ժողովրդավարության անցման պայմանների քննադատության հետ: Հարկ է նկատել, որ ընդհանուր քննադատական տրամադրվածության հետ մեկտեղ՝ քաղաքագետներն ընդունում են նախորդ մոտեցումների ներդրումը ժողովրդավարացման անհրաժեշտ գործոնները բացատրելու հարցում, բայց կարծում են, որ դա բավարար չէ. պետք է որոշել ոչ միայն անհրաժեշտ, այլև բավարար գործոնները, և ոչ միայն ազատականացման տեսքով ժողովրդավարության անցման, այլև ժողովրդավարական համախմբման կայացման համար:

Ժողովրդավարական համախմբման հետազոտողներին կարելի է բաժանել երկու խմբի: Մի խումբը մտահոգված է ժողովրդավարության կայունությամբ և փորձում է խուսափել դեպի ոչ ժողովրդավարական ռեժիմ վերադարձից («նեգատիվ» ընկալում), իսկ մյուսը համախմբումը համարում է ազա-

տական կամ առաջադեմ ժողովրդավարություն և հակված է ժողովրդավարական համախմբման «դրական» ձևակերպմանը («պոզիտիվ» ընկալում): Ֆ. Շմիտտերը նշում էր, որ փոխակերպման ամբողջական ցիկլի ոչ արդյունավետ իրականացման հետևանքով կարող են առաջանալ «հիբրիդային վարչակարգեր», որոնց բնորոշ են վարչահրամայական և ժողովրդավարական կարգերի մի շարք հատկանիշներ: Առավել հավանական է, որ այդպիսի կարգեր հաստատվեին հետկոմունիստական երկրներում, որոնք վերջնականապես չեն կարողացել ազատվել սոցիալիստական ժառանգությունից: Ըստ Ֆ. Շմիտտերի՝ ո՛չ տնտեսական զարգացման մակարդակը, ո՛չ էլ բուրժուազիայի գերիշխանությունը չեն կարող ինքնաբերաբար երաշխավորել ժողովրդավարության առաջացումն ու ամրապնդումը: Այդ վարչակարգը նաև քաղաքակրթության, գրագիտության, կրթական հաջողությունների կամ քաղաքական առանձնահատուկ մշակույթի՝ նվաճված նախորդ մակարդակի ակնհայտ արդյունքը չէ: Սա չի բացառում այն փաստը, որ բարեկեցությունը, հարստության հարաբերականորեն հավասար բաշխումը, միջազգային շուկայում մրցունակ տնտեսությունը, կրթված բնակչությունը, միջին մեծ խավը, ինչպես նաև բազմազանությունն ընդունելու, մրցակցին վստահելու և բախումները փոխզիջմամբ լուծելու պատրաստականությունն առավելություններ են: Սա նշանակում է, որ ժողովրդավարությունը դեռևս պետք է ընտրվի, մարմնավորվի ու հավերժացվի «գործակալների»՝ իրատես ապրող քաղաքական դերակատարների կողմից՝ իրենց հատուկ շահերով, հիշողությամբ ու խիզախությամբ:

Համաձայն Ֆ. Շմիտտերի և Տ. Կարլի՝ ժամանակակից քաղաքական ժողովրդավարությունը կառավարման այնպիսի ձև

է, երբ իշխանությունը պատասխանատու է քաղաքացիների առաջ իր գործողությունների համար, իսկ քաղաքացիներն իրացնում են իրենց շահերն իրենց իսկ ընտրած ներկայացուցիչների միջոցով՝ վերջիններիս մրցակցության և համագործակցության պայմաններում: Այդ համատեքստում ժողովրդավարության համախմբման գործընթացը ներառում է չորս ուղղություն.

1) արագ սահմանափակել, նվազագույնի հասցնել կամ կապակցել գաղափարական ու ինստիտուցիոնալ անհամապատասխանությունները,

2) հաստատել իր ինքնավարությունը հին իշխանությունների, հատկապես զինված ուժերի վրա,

3) համախմբել քաղաքացիական հասարակությունը իր դրսևորման ձևերով,

4) զարգացնել ժողովրդի առջև պատասխանատու, կառավարություն կազմելու ընդունակ, հարաբերականորեն կայուն կուսակցական համակարգ:

Ա. Պշտրսկին համախմբման հիմնական գործոն է համարել քաղաքական զարգացման ընթացքը, ինչպես նաև նրան բնորոշ բարեփոխումները. նա ուշադրություն է դարձրել ոչ միայն քաղաքական ընտրանու, այլև հասարակության գիտակցության, քաղաքակրթվածության մակարդակին:

Այս համատեքստում Ֆ. Շմիտերը և Թ. Կարլը նշել են, որ անցումն արևմտյան մոտեցման մեկ այլ գաղափարական նախադրյալ է հանդիսանում այն, որ ավտորիտար համակարգի փլուզումից հասարակության զարգացմանը տանող մի շարք ուղիներ կան, ուստի դրանցից միայն մի քանիսն են հանգեցնում ժողովրդավարության կայացմանը: Սա ենթադրում է, որ կոնկրետ ուղու ընտրությունը կախված է փլուզված ոչ ժո-

ղովրդավարական ռեժիմից: Այսպիսով, ի տարբերություն արդիականացման տեսության, ժողովրդավարական անցումը ոչ միայն առանձին էվոլյուցիոն գործընթաց է, այլև ոչ հարթ և գծային այլընտրանքային ուղիների ամբողջություն: Այդ ուղիները սահմանելիս ամերիկյան անցումագետները հաշվի են առել երկու գործոն՝ ինչպես էլիտաների և զանգվածների ռազմավարությունը, այնպես էլ իշխող խմբերի և նրանց հակառակորդների միջև ուժերի հավասարակշռության պահպանումը: Ըստ այսմ Տ. Կարլը և Ֆ. Շմիտերը կարևորելով անցման ուղիների ընտրության հարցը՝ առանձնացնում են չորս հիմնական կատեգորիաներ՝ «պակտ», «բարեփոխում», «պարտադրում» և «հեղափոխություն»:

Հեղափոխությունը հասարակության ներքին ուժերի, գերիշխող արժեքների և այդ հասարակության քաղաքական ինստիտուտների, սոցիալական կառուցվածքի, կառավարության գործունեության և քաղաքական վերնախավի փոփոխության հետևանքով առաջացած արագ, հիմնարար և երբեմն բռնի կերպով տեղի ունեցող գործողություն է: Ուստի հեղափոխությունները պետք է տարբերել ապստամբություններից, կոտորածներից, հեղաշրջումներից և անկախության համար մղվող պատերազմներից: Հեղաշրջումը, որպես այդպիսին, փոխում է միայն առաջնորդությունը, այսինքն ղեկավարման կառույցները և քաղաքական ինստիտուտները, բայց ոչ սոցիալական կառուցվածքի և արժեքների ամբողջությունը: Այն, որ պարզապես մեկնաբանվում է «հեղափոխություն», այլ հեղինակներ նաև նշում են որպես մեծ հեղափոխություններ կամ սոցիալական հեղափոխություններ: Ակնառու օրինակներից են ֆրանսիական, չինական, մեքսիկական, ռուսական և կուբայական հեղափոխությունները: Նշենք, որ հեղափոխություն-

ները հազվադեպ են տեղի ունենում: Շատ հասարակություններ երբեք չեն ունեցել հեղափոխություն: Ինչպես նշել է Կ. Ֆրիդրիխսը՝ հեղափոխությունները, բառի իրական իմաստով հանդիսանում են «արևմտյան մշակույթի առանձնահատկություն»։ անցյալի մեծ քաղաքակրթությունները Եգիպտոսում, Բաբելոնում, Պարսկաստանում, Հունաստանում, Հռոմում, Չինաստանում, Հնդկաստանում, արաբական աշխարհը, ճանաչում էին ապստամբությունները և դինաստիաների փոփոխությունները, բայց այդ ամենը «չէր հիշեցնում» Արևմուտքի «մեծ հեղափոխությունները»: Հին կայսրությունների դինաստիաների աճը և անկումը, ինչպես նաև հունական քաղաքներում օլիգարխիայի և այլընտրանքային ժողովրդավարության հաստատումը, քաղաքական բռնությունների օրինակներ են, այլ ոչ սոցիալական հեղափոխություններ: Ավելի կոնկրետ, հեղափոխությունները բնորոշ են արդիականացման ժամանակաշրջաններին, որը ավանդական հասարակության արդիականացման ուղիներից է, որոնք նույնքան անձանոթ էին ավանդական հասարակություններին, որքան արևմտյան հասարակարգերում՝ ավանդական արժեհամակարգը: Հետևաբար հեղափոխությունը արդիականացման վերջնական արտահայտությունն է, համոզվածությունը, որ մարդկային ուժն է վերափոխել իր միջավայրը, և որ նա ոչ միայն կարող է, այլև իրավունք ունի դա անել:

Հեղափոխությունը, ինչպես արդեն նշվեց, քաղաքական ինստիտուտներից դուրս քաղաքական գործողության լայնածավալ, արագ և բուռն դրսևորում է: Դրա պատճառները, հետևաբար, գտնվում են քաղաքական ինստիտուտների և սոցիալական ուժերի փոխհարաբերություններում: Այս տեսանկյունից, բնորոշվում են հեղափոխության երկու նախադրյալ-

ներ. առաջին, քաղաքական ինստիտուտների և նոր քաղաքական ուժերի կառավարման ոլորտում անկարողությունը: Երկրորդ, հասարակական ուժերի՝ քաղաքականությանը մասնակցելու ցանկության բացակայությունը: Առհասարակ, հեղափոխությունների պատճառները բնորոշողներից շատերը կենտրոնացած էին հիմնականում սոցիալական և հոգեբանական արմատներին: Միննույն ժամանակ քիչ էր հաշվի առնվել քաղաքական և ինստիտուցիոնալ գործոնները, որոնցով էլ հեղափոխության հավանականությունը պայմանավորված էր: Հեղափոխությունները քիչ հավանական են այն քաղաքական համակարգերում, որոնցում կա իշխանության տարածման հնարավորություններ և համակարգում քաղաքական գործունեության սահմանները ընդլայնելու միտում: Այսինքն՝ ժամանակակից տիպի քաղաքական համակարգերում քիչ հավանական է հեղափոխությունների տեղի ունենալը՝ այն պարզ պատճառով, որ դրանք պարունակում են ընթացակարգեր՝ քաղաքական կյանքին մասնակցության ձգտող նոր սոցիալական խմբերի և էլիտաների ներգրավման համար: Մեծ հեղափոխությունները տեղի են ունեցել կամ ավանդական միապետություններում՝ կենտրոնացման բարձր մակարդակով (Ֆրանսիա, Չինաստան, Ռուսաստան) կամ ռազմական գերիշխանության ներքո՝ ոչ բավարար լայն սոցիալական բազայի հիման վրա (Մեքսիկա, Բոլիվիա, Գվատեմալա, Կուբա) կամ գաղութային ռեժիմների ներքո (Վիետնամ, Ալժիր):

Թերևս ակնհայտ է, որ լայնածավալ հեղափոխություններ տեղի չեն ունենում ժողովրդավարական քաղաքական համակարգերում: Բայց սա չի ենթադրում, որ ժողովրդավարական հասարակարգերը ապահովագրված են հեղափոխություններից: Հետևաբար, այնքանով, որքանով սոցիալ-տնտեսական

արդիականացումը արագանում է, հեղափոխության հավանականությունը մեծանում է: Այնուամենայնիվ, լայնածավալ հեղափոխության իրականացման համար անհրաժեշտ է ոչ միայն օտարել գոյություն ունեցող համակարգը և քաղաքային միջին դասը, այլև՝ գյուղացիությունը: Երբ համատեղ գործողությունների համար նման խթան չկա, կրկին կարող են խուսափել հեղափոխությունից: Հետազոտողները հաճախ փորձում են տարբերակել «մեծ» կամ սոցիալական և տնտեսական հեղափոխությունները, որոնք միևնույն է դրանք բնութագրվում են որպես «գուտ» քաղաքական: Իրականում, սակայն, մեծ հեղափոխությունների ամենակարևոր արդյունքները կամ քաղաքական դաշտում են, կամ ուղղակիորեն կապված են դրա հետ: Հեղափոխությունը ներառում է հին քաղաքական ինստիտուտների ոչնչացում, նոր խմբերի մոբիլիզացումը քաղաքականության մեջ, քաղաքական դաշտի վերափոխումը, նոր քաղաքական արժեքների ընդունումը և քաղաքական լեզվի տիմության հաստատումը, իշխանության վերափոխումը նոր, լեզվատիմ վերնախավով և ավելի ուժեղ քաղաքական ինստիտուտների ձևավորմամբ: Բոլոր հեղափոխությունները բխում են արդիականացման գործընթացից՝ զանգվածների քաղաքական գործունեության սահմանները ընդլայնելու իմաստով: Որոշ հեղափոխություններ իրենց հետ նաև քաղաքական զարգացում են բերում՝ քաղաքական կարգի նոր ձևեր ներդնելու տեսանկյունից: Հեղափոխության անմիջական տնտեսական արդյունքները գրեթե ամբողջովին բացասական են: Հեղափոխությունը կարող է ինչ-որ իմաստով հանգեցնել տնտեսական ճգնաժամի, իսկ սոցիալական և տնտեսական կառույցների փլուզումը կարող է բերել ավելի լուրջ հետևանքներ: Բոլիվիայի հեղափոխությունը չի ուղեկցվել մեծ արյունա-

հեղույթամբ, բայց հանգեցրել է տնտեսական անկման: Կուրսա-
յում բռնությունը մեծ չէր, սակայն նրա տնտեսական հե-
տևանքները բավականին ծանր էին: Հասարակության համար
երկար տարիներ կամ նույնիսկ տասնամյակներ են հարկա-
վոր հեղափոխության հետևանքով անկման իրավիճակում
գտնվող տնտեսական զարգացման մակարդակը կայունացնե-
լու և բարելավելու համար: Ավելին՝ տնտեսական աճի տեմպե-
րը գրեթե միշտ պայմանավորված են քաղաքական նոր
ինստիտուտների ձևավորմամբ: Նշենք, որ մի տասնամյակ
տևեց, մինչև բոլշևիկները հաստատեցին իրենց կառավարման
ձևը, որպեսզի Խորհրդային Միությունում հնարավոր դառնա
արդյունաբերականացման նվաճումները: Իսկ Մեքսիկայում
տնտեսության արագ աճը սկսվեց միայն 1940-ականներին,
երբ հեղափոխության հետևանքով ձևավորված քաղաքական
կառույցները ձեռք բերեցին կայունություն և ինստիտուցիոնալ
ամրագրում:

Ի հավելումն վերոհիշյալի՝ կարող ենք նշել, որ ժողովրդա-
վարության անցման ամենաարդյունավետ ուղին համարվում
է պակտային համաձայնությունը, որի պարագայում քաղաքա-
կան էլիտայի իշխանական և ընդդիմադիր թերի միջև
կնքվում են բազմակողմ համաձայնագրեր, համատեղ մշակ-
վում են ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի կա-
յացման նոր կանոններ և ընթացակարգեր: Այս առումով ինչ-
պես նշել է Ա. Պշևրսկին՝ առավել վտանգավոր է այն, որ քա-
ղաքական դաշտի հիմնական խաղացողների միջև առկա «էլի-
տաների պակտը» վերածվի «կարտելային համաձայնության»:
Վերջինս սահմանափակում է մասնակցությունը, լրացուցիչ
արգելքներ է սահմանում այլ քաղաքական ուժերի առողջ
մրցակցություն իրականացնելու համար, որոնք դուրս են

մնում այդ «կարտելային համաձայնություններից», իսկ քաղաքական իշխանության ռեսուրսները միմյայն յուրայինների միջև բաշխում: Այդ առումով հատկապես արժեքավոր են Ա. Պշևորսկու դիտարկումները: Ուսումնասիրելով Լատինական Ամերիկայում ու Արևելյան Եվրոպայում «ժողովրդավարական տենդի» տարածման պատճառներն ու գործոնները՝ նա պնդում է, որ հատկապես կայուն են այն ժողովրդավարական քաղաքական համակարգերը, որոնք բնականոն ձևով, առանց բռնության ու հարկադրանքի ապահովում են քաղաքական բոլոր ուժերի համաձայնեցված գործունեությունը: Իսկ որպեսզի համաձայնությունը կայանա, ժողովրդավարական համակարգում պետք է ներդրվի սոցիալ-քաղաքական ինստիտուտների այնպիսի ամբողջություն, որտեղ բոլոր քաղաքական ուժերը արդար մրցակցության պայմաններում «ընտրողների ուղեղները նվաճելու» հավասար հնարավորություններ կստանան: Սակայն միաժամանակ, նշում է. «Յուրաքանչյուր ավտորիտար կառավարումից ժողովրդավարականին անցնելու առանցքային պահը շեմի հաղթահարումն է, որից հետո ոչ ոք չի կարող միջամտել ու հետ շրջել սահմանված կանոնները պահպանող գործընթացը»: Ըստ քաղաքագետի՝ ժողովրդավարական պետության ճանապարհին ամենավճռորոշ քայլը իշխանության փոխանցումն է մարդկանց խմբից սահմանված կանոններին: Ա. Պշևորսկու մատնանշած «շեմի հաղթահարումն» ու «սահմանված կանոններին» իշխանության փոխանցումը հնարավոր է ժողովրդավարության համախմբման պարագայում, որը շատ հետազոտողներ համարում են ժողովրդավարական անցման վերջնական փուլը:

Այս առումով նշենք, որ Ռ. Դալը ժողովրդավարության («պոլիարխիայի») կայացման համար առանձնացնում է ներքոհիշյալ նախապայմանները՝

1. Կառավարության որոշումների նկատմամբ վերահսկողությունը սահմանադրությունը դնում է ընտրովի պաշտոններ զբաղեցնող անձանց վրա:
2. Այդ պաշտոնատար անձինք պարբերաբար ընտրվում են ազատ, արդար, մրցակցային ընտրություններում՝ զերծ ամեն տեսակ անօրինությունից և բռնության կիրառումից:
3. Ակտիվ ընտրական իրավունքից կարող է օգտվել չափահաս յուրաքանչյուր ոք, ում նկատմամբ օրենքով սահմանափակումներ չկան:
4. Պասիվ ընտրական իրավունքի չափանիշներին համապատասխանող յուրաքանչյուր ոք, ում նկատմամբ օրենքով սահմանված կարգով սահմանափակումներ չկան, կարող է հավակնել ընտրովի պաշտոնների:
5. Քաղաքացիներն իրենց տեսակետները ազատորեն արտահայտելու իրավունք ունեն՝ չվախենալով դրանց համար հալածանքների ենթարկվելուց:
6. Յուրաքանչյուր ոք այլընտրանքային տեղեկատվություն ստանալու, տարածելու իրավունք ունի, որը պետք է պաշտպանված լինի օրենքով:
7. Քաղաքացիներն իրավունք ունեն ստեղծելու կամ անդամակցելու տարբեր հասարակական-քաղաքական միավորումների, կազմակերպությունների, ինչպես նաև քաղաքական կուսակցությունների և միևնույն շահեր ունեցող խմբերի:

Ս. Հանթինգթոնը, մեկնաբանելով ժողովրդավարական համախմբման (կոնսուլիդացիայի) սահմանումը՝ հիմնված է պիլիքի տվյալների վրա, մասնակցությունը համարել է առանցքային տարր, ըստ այդմ առանձնացնում է ներքոհիշյալ ասպեկտները. համընդհանուր ընտրական իրավունք, ազատ, արդար, մրցակցային ընտրություններ, քաղաքական կուսակցությունների բազմակարծություն, այլընտրանքային տեղեկատվության հասանելիություն:

Հատկանշական է, որ «Երրորդ ալիք» գրքում Ս. Հանթինգթոնը առանձին գլուխ է նվիրում արդեն ձևավորված ժողովրդավարական վարչակարգի ամրապնդման խնդիրներին և ժողովրդավարական համախմբմանը, որին նպաստող գործոններից նա նշում է՝

ա) երկրի պատմության մեջ ժողովրդավարական զարգացման (հատկապես երկարատև) փորձի առկայությունը,

բ) տնտեսական զարգացման, արդյունաբերացման ու կրթության համեմատաբար բարձր ցուցանիշները,

գ) միջազգային կապերն ու արտասահմանյան օգնություններ,

դ) ժողովրդավարական անցումն իրականացնելու, ժողովրդավարացման երրորդ ալիքում՝ տվյալ երկրի գտնվելու տևողությունը,

ե) վարչափրամայական կարգից ժողովրդավարականին խաղաղ, փոխհամաձայնեցված անցումը,

զ) քաղաքական ընտրանու և բնակչության հանդուրժողական վերաբերմունքը ժողովրդավարական հասարակությունում առաջացած հիմնախնդիրները լուծելու նկատմամբ:

Այսինքն՝ ձեռք բերված լեզվատիմությունն արտահայտում է մարդկանց որոշակի աստիճանի վստահությունը իշխանու-

թյան, նրա գործունեության արդարության, օրինականության նկատմամբ, հավատ, որ նա չի անցնի օրենքի սահմանը և չի ոտնահարի մարդկանց ազատությունը: Հատկանշական է, որ այս գործընթացում նաև որոշիչ հատկանիշ է քաղաքական մշակույթի կերպավորությունը, որն արտահայտվում է վարքաբանական կառույցներում և ենթադրում է անցում ժողովրդավարության «գործիքային» դրույթներից «սկզբունքայիններին», այսինքն՝ ընդլայնվում է քաղաքական մրցակիցների վստահության և համագործակցության շրջանակը, և ամբողջությամբ իրականանում է համապատասխան սոցիալականացումը՝ որպես ինչպես նպատակային ջանքի արդյունք, այնպես էլ ժողովրդավարական գործելակերպի արգասիք քաղաքականության և քաղաքացիական հասարակության մեջ:

Ժողովրդավարությանն անցնելու գործընթացի և դրա համախմբման միջև տարբերությունը հանգեցնում է անխուսափելի և բավարար պայմաններ սահմանելու անհրաժեշտության, որոնց առկայության դեպքում կարող է վերջինս սկսվել:

Ի հավելումն դրան՝ Ջ. Լինցն ու Ա. Ստեֆանը երեք այդպիսի պայմաններ են նշում.

1. Հասարակության արդիական կազմակերպման պայմաններում ազատ և ընդունված ընտրությունները չեն կարող իրականացվել. հաղթողները չեն կարող լեգիտիմ իշխանություն ձևավորել և իրականացնել, իսկ քաղաքացիները՝ արդյունավետ իրականացնել օրենքի գերիշխանությամբ պաշտպանված իրենց իրավունքները, եթե պետական ինստիտուտները չեն գործառնում:

2. Ժողովրդավարությունը չի կարող համախմբված դառնալ, եթե ժողովրդավարական անցումն ավարտված չէ: Այն համարվում է ավարտված, երբ իշխանության բոլոր ճյուղերի

(օրենսդիր, գործադիր և դատական) գործունեությունը մեծապես ազատ է զինվորական, կրոնական կառույցներից և վարչախրամայական այլ կարգերից:

3. Ոչ մի վարչակարգ չի կարող ժողովրդավարական կոչվել, քանի դեռ նրա կառավարողները ժողովրդավարորեն չեն կառավարում, այսինքն՝ գործադիր իշխանությունը չի անտեսում սահմանադրությունը, անձի և փոքրամասնությունների իրավունքները չեն ճնշվում, օրենսդիր իշխանության գործերին այն չի միջամտում և այլն:

Այսպիսով, քաղաքական մասնակցության գործառնական հիմնահարցը ժամանակակից հասարակարգի զարգացման նախապայմանն է, որի միջոցով հասարակարգը ժողովրդավարական անցումից թևակոխում է արդիականացման փուլ: Ժողովրդավարության անցումից համախմբում իրականացնելիս ոչ միայն կարևոր է, այլև պարտադիր որոշակի նորմեր սահմանելու, ինչպես նաև պայմաններ ներդնելու անհրաժեշտությունը, որոնց առկայության դեպքում միայն կարող է վերջինս սկսվել: Ժողովրդավարական համախմբում իրականացնելու համար ոչ միայն անհրաժեշտ է ընդունել և ներդնել նախորդ մոտեցումներն ու արժեքները ժողովրդավարացման անհրաժեշտ գործոնները կայացնելու հարցում՝ կարծում ենք, որ դա բավարար չէ, այլև պետք է ներդնել անհրաժեշտ նոր գործոններ և ինստիտուտներ, որոնք կնպաստեն ժողովրդավարության անցումից ժողովրդավարական համախմբումը իրականացնելուն: Ժողովրդավարական հասարակարգը իր ներկայացուցչական բնույթով ապահովում է քաղաքակիրթ հասարակության մեջ մրցակցությունն ու համագործակցությունը, որոնց առկայության և գործարկելիության պայմաններում հնարավոր կլինի հասարակության մեջ կայուն զարգացում

ապահովել, բարձրացնելով քաղաքացիների ներգրավվածությունը քաղաքական գործընթացներում՝ ձևավորել և ամրապնդել քաղաքական մշակույթի կառուցակարգերը: Այս առումով ընտրական իրավունքի սկզբունքներն անխախտ կիրազորվեն և երկրում տեղի կունենա կառավարող ընտրանու հաջորդական հերթափոխությունը, որի շնորհիվ համակարգը կհամալրվի մասնագիտական մեծ ներուժ և մտավոր բարձր կարողություններ ունեցող անհատներով, որոնք կձգտեն պահպանել սահմանադրական կարգը և օրենքի գերակայության սկզբունքը, կհարգեն անձի իրավունքները: Հետևաբար միայն հասարակության համախմբվածության և կազմակերպվածության միջոցով կարող ենք հասնել իշխանության լեգիտիմացման և արմատավորել այն ընկալումը, որ գոյություն ունեցող քաղաքական ինստիտուտները հնարավորներից լավագույնն են:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ

1. Վերլուծել ժողովրդավարության անցման ուղիների ընտրության հարցը:
2. Առաջադրել իշխանություն-ժողովուրդ երկխոսության խթանելու մեխանիզմներ և ընթացակարգեր:
3. Պարզաբանել մասնակցության ինստիտուցիոնալացման հիմնահարցերը ժողովրդաիշխանության պայմաններում:
4. Համեմատել քաղաքական մասնակցության ցուցիչները ընտրական գործընթացների տեսանկյունից:
5. Ներկայացնել քաղաքական մասնակցության դերը անցումային երկրներում:

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԹԵՄԱՆԵՐ

1. Ժամանակակից քաղաքական մասնակցության զարգացման գործոնները:
2. Քաղաքական մասնակցությունը որպես սոցիալականացման անհրաժեշտ նախապայման ժողովրդավարական հասարակությունում:
3. Քաղաքական մասնակցությունը՝ ժողովրդավարական համախմբման գործոն:
4. Ընտրական գործընթացը որպես քաղաքական մասնակցության տարատեսակ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մենագրություններ

1. **Ենգոյան Ա.**, «Գաղափարախոսություն» հասկացության քաղաքագիտական մեկնաբանությունը, Ե., 2014, 56 էջ:
2. **Միրումյան Վ.**, Քաղաքական ուսմունքների պատմություն, ուս. ձեռնարկ բուհերի համար, Ե., 2006, 544 էջ:
3. **Մանուկյան Ա.**, Քաղաքական ուսմունքները նորագույն ժամանակներում, ԵՊՀ հրատ., 2015, 198 էջ:
4. **«Քաղաքագիտություն»**, ուս. ձեռնարկ ՀՀ բուհերի համար, խմբ.՝ պրոֆ. Հ. Մանուչարյան, ԵՊՀ, 2006, 586 էջ:
5. **Аристотель**, Сочинения, т. 4, М., 1983, 830 с.
6. Антология мировой политической мысли, I том, М.: 1997.
7. **Вятр Е.**, Социология политических отношений, М., Прогресс, 1979, 456 с.
8. **Гегель Г.**, Философия права, М., 1990, 524 с.
9. **Даль Р.**, Демократия и ее критики, “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), М., 2003, 564 с.
10. **Жиро Т.**, Политология, пер. с полского, Харьков, изд. Гуманитарного центра, 2006, 425 с.
11. **Кулагин В.**, Соревнование “либерального” и “авторитарного” проектов в контексте глобализации. Современные глобальные проблемы мировой политики, под ред. Лебедевой М., М., Аспект-Пресс, 2009, 256 с.
12. **Нерсесянца В.**, История политических и правовых учений, учебник для вузов, 4-е изд., перераб. и доп., М., 2004, 944 с.
13. **Платон**, Собрание сочинений, т. 4, М., 1994, 830 с.
14. **Шеворский А.**, Демократия и рынок: Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Аме-

- рике, пер с англ. / под. ред. проф. Бажанова В., “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), М., 2000, 320 с.
15. **Панарин А.**, Политология: Западная и Восточная традиции, М., 2000, 320 с.
  16. **Сморгунов Л.**, Сравнительная политология: Учебник для бузов, стандарт третьего поколения, СПб., Питер, 2012, 448 с.
  17. **Хантингтон С.**, Третья волна: Демократизация в конце XX века, М., РОССПЭН, 2003, 368 с.
  18. **Хантингтон С.**, Политический порядок в меняющихся обществах, пер. с английского Рокитянского В., Прогресс-Традиция, М., 2004, 480 с.
  19. **Чанышев А.**, История политических учений. Классическая западная традиция: (античность – первая четверть XIX в.) / (Учебники МГИМО), МИД РФ, М., РОССПЭН, 2000, 480 с.
  20. **Шестопал Е.**, Политическая психология, М., 2002, 448 с.
  21. **Almond G., Powell G.**, Comparative politics: A developmental approach, pub: Little, Brown and Company, 1966, 221 p.
  22. **Bergstrom L.**, Political participation, Karlstad University, 2006, 56 p.
  23. **Diamond L.**, Political culture and democracy in developing countries, USA, 1993, 263 p.
  24. **Dalton R.**, The good citizen: How a younger generation is reshaping American politics, CQ Press, Washington, 2008, 256 p.
  25. **Huntington S., Nelson J.**, No easy choice: Political participation in developing countries, Harvard University press, 1976, 336 p.
  26. **Linz J., Stephan A.**, Problems of democratic transitions and consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe, Johns Hopkins University Press, 1996, 504 p.
  27. **McClosky H.**, Political Participation, in David L. Sills (ed), International Encyclopedia of the Social Sciences, Vol. 12, New York, Macmillan Co. & Free Press, 1968, 252 p.

28. **Milbrath L., Goel M.**, Political Participation: How and why do people get involved in politics? 2nd edition, Washington, D.C., University Press of America, 1977, 223 p.
29. **O'Donnell G., Schmitter Ph.**, Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies, John Hopkins University Press, 1986, 208 p.
30. **Schmitter Ph.**, Interest systems and the consolidation of democracies: Reexamining democracy, essays in honor of Seymour Martin Lipset / Ed. by L. Diamond, Newbury Park, London, 1992, 384 p.
31. **Verba S., Nie N.**, Participation in America: Political democracy and Social equality, New York, Harper & Row, 1972, 452 p.

Գիտական հոդվածներ

1. **Գալստյան Խ.**, Երկխոսության հիմնախնդիրն անտիկ դարաշրջանի քաղաքական մտքի համատեքստում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի, միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն», Ե., 2018, № 3 (27), էջ 58-63:
2. **Մանուչարյան Հ.**, Հայ քաղաքագիտական մտքի պատմության պարբերացման հարցի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի, միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն», Ե., 1999, թիվ 1(97), էջ 61-69:
3. **Սարգսյան Ա.**, Քաղաքական մասնակցության արդի մեկնաբանության խնդրի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի, միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն», Ե., 2019, թիվ 2 (29), էջ 61-66:
4. **Սարգսյան Ա.**, Մասնակցության ինստիտուցիոնալացման հիմնախնդիրները քաղաքացիական հասարակության մեջ

(ՀՀ օրինակով), «Բանբեր Երևանի համալսարանի, միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն», Ե., 2018, թիվ 3 (27), էջ 73-82:

5. **Սարգսյան Ա.**, «Ժողովրդավարական համախմբում» հասկացության քաղաքագիտական մեկնաբանության շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի, միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն», Ե., 2018, թիվ 2 (26), էջ 53-62:
6. **Սարգսյան Ա.**, Ընտրական գործընթացին ներգրավվումը որպես քաղաքական մասնակցության տարատեսակ (ՀՀ օրինակով), «ԼՐԱՏՈՒ», Մեսրոպ Մաշտոցի համալսարան, Ե., 2018, էջ 243-252:
7. **Սարգսյան Ա.**, Երիտասարդության մասնակցության հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում 1995-2017 թթ., «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Ե., 2017, էջ 281-288:
8. **Սարգսյան Ա.**, Միգրանտների քաղաքական ներգրավվածության գնահատման ցուցիչները եվրոպացի հետազոտողների կողմից, «Ակունք», Ե., 2017, թիվ 2 (16), էջ 145-153:
9. **Սարգսյան Ա.**, Երիտասարդության քաղաքական ներգրավվածության բարձրացման հեռանկարները ՀՀ-ում, «ԵՊՀ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու», 2015, 1.5 (8), հասարակական գիտություններ, էջ 212-219:
10. **Սարգսյան Ա.**, Քաղաքական մասնակցությունը՝ ժողովրդավարության և քաղաքացիական հասարակության կայացման կարևորագույն նախապայման, «ԵՊՀ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու», 2015, 1.5 (8), հասարակական գիտություններ, էջ 220-225:

11. **Չարդախյան Լ.**, Քաղաքական մշակույթ, «Քաղաքագիտություն», ուս. ձեռնարկ ՀՀ բուհերի համար, ԵՊՀ, էջ 445-465:
12. **Даймонд Л.**, Прошла ли “третья волна” демократизации? “Политические исследования” (“Полис”), 1999, № 1, с. 1-13.
13. **Доган М.**, Легитимность режимов и кризис доверия, “Социологические исследования”, 1994, № 6, с. 147-156.
14. **Енгоян А.**, Идеологические парадигмы переходного периода в Армении, Вестник ЕГУ, Международные отношения, Политология, 2013, 14 (1.6), с. 35-41.
15. **Карл Т., Шмиттер Ф.**, Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы: (Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций), Полис, 2004, № 4, с. 1-26.
16. **Карл Т., Шмиттер Ф.**, Что есть демократия? <http://www.politnauka.org/library/dem/karl-shmitter.php>, հասանելի՝ 27.01.2020:
17. **Растоу Д.**, Переходы к демократии: попытка динамической модели, Полис, 1996, № 5.
18. **Соколов А.**, Современные институты молодежной политики в Европе: история становления и развития, Вестник международных организаций, 2009, № 1 (23), с. 84-99.
19. **Шмиттер Ф.**, Угрозы и дилеммы демократии, <http://www.politnauka.org/library/dem/schmitter.php>, հասանելի՝ 16.02.2020:
20. **Adler R., Goggin J.**, What do we mean by “Civic engagement”? Journal of Transformative Education 3 (3), 2005, pp. 236-253.
21. **Ekman J., Amnå E.**, Political participation and civic engagement: Towards a new typology, “Human Affairs”, January, 2009, pp. 283-300.
22. **Freeman H.**, The Right of Protest and Civil Disobedience, Indiana Law Journal: Vol. 41: Iss. 2, Article 3, 1966, pp. 228-254.
23. **Gonzales-Ferrer A.**, The electoral participation of naturalized immigrants in ten European cities, (See in “Social capital, political

- participation and migration in Europe”, edited by Morales L., Giugni M., London, Palgrave Macmillan Press, 2011, pp. 63-86).
24. **Handayani M., Huntington S.**, On political participation and democracy, Department of Political Science Kulliyah of Islamic Revealed Knowledge and Human Science International University Malaysia, Semester 3, 2008-2009, pp. 1-15.
  25. **Lam W.**, An alternative understanding of political participation: challenging of the myth of political indifference in Hong Kong, International journal of Public Administration, 2003, vol. 26, pp. 473-496.
  26. **Linz J., Stephan A.**, Toward consolidated democracies, Journal of democracy, 1996, Vol. 7, № 2, pp. 1-13.
  27. **Micheletti M.**, Individualized collective action, Department of political science, Stockholm University, Aalborg, Denmark, August 14-17, 2002, pp. 1-20.
  28. **Morales L.**, Conceptualizing and measuring migrants’ political inclusion, (See in “Social capital, political participation and migration in Europe”, edited by Morales L., Giugni M., London, Palgrave Macmillan Press, 2011, pp. 19-42).
  29. **Najam A.**, The four Cs of Government-Third Sector Relations: Cooperation, Confrontation, Complementarity, Cooptation, Sustainable Development Policy Institute (SDPI), Research report series № 25, Pakistan, 2000, pp. 1-22.
  30. **Norris P.**, Democratic phoenix: Reinventing political activism, Cambridge University Press, 2002, pp. 1-16.
  31. **Nevitte. N.**, and **Canton S.**, The Role of domestic observers, Journal of Democracy, 8 (3), 1997, pp. 47- 61.
  32. **Nekola M.**, Political participation and governance effectiveness: Does participation matter? January 2006, Charles University in Prague, pp. 1-12.
  33. **Owen D.**, Political Socialization in the Twenty-first Century. Paper presented for presentation at “The Future of Civic Education in the 21st Century” conference cosponsored by the

- Center for Civic Education, James Madison's Montpelier, September 21-26, 2008, pp. 1-23.
34. **Siber I.**, Interest in elections and electoral participation, Faculty of Political Science, University of Zegreb, Vol. XLI, 2004, № 5, pp. 3-27.
  35. **Teorell J., Torcal M., Montero J.**, Political Participation: Mapping the Terrain. In J. W. van Deth, J. R. Montero, A. Westholm (Eds.), *Citizenship and involvement in European democracies: A comparative analysis*, London & New York, 2007, pp. 334-357.
  36. **Talo C., Mannarini T.**, Measuring participation: Development and validation the participatory behaviors scale, *Social indicators research*, September 2014, pp. 1-19.

ԱՌՆԱԿ ԳԵՈՐԳԻԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
«ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ»
(*ուսումնամեթոդական ձեռնարկ*)

АРНАК САРГСЯН

**КОНЦЕПЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ В ИСТОРИИ
ПОЛИТИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ**
(*учебно-методическое пособие*)

ARNAK SARGSYAN
**THE CONCEPTS OF POLITICAL PARTICIPATION IN THE
HISTORY OF POLITICAL STUDIES**
(*methodological manual*)

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալարյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի

Տպագրված է «ԶՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ-ում:
Խորենացի 4-րդ նրբ., 69 տուն

Ստորագրված է տպագրության՝ 07.05.2020:
Չափսը՝ 60x84¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 4.875:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.y-su.am